

ประวัติวัฒนธรรม โบราณคดี และเส้นทางสายประวัติศาสตร์

เสด็จ

ระยอง
ประวัติวัฒนธรรม โบราณคดี
และเส้นทางสายประวัติศาสตร์

บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC)

สถานที่บนโลกใบนี้ ไม่ว่าจะที่ใดก็ตามมักมีประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ ซ่อนอยู่เสมอ และประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่นั้นก็มักมีที่มาจากศิลปวัฒนธรรม ในแต่ละยุคสมัย ดังเช่น จังหวัดระยอง ที่ไม่เพียงแต่เป็นเมืองอุตสาหกรรม แต่จังหวัดแห่งนี้ยังมีทั้งเสน่ห์และความหลากหลายทางประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม สถานที่ท่องเที่ยว อาหารพื้นถิ่น และวิถีชีวิตชุมชนที่น่าค้นหา ให้นำไปศึกษาเรียนรู้ได้อีกมากมาย

ปัจจุบันประชากรจากหลาย ๆ จังหวัดได้เคลื่อนย้ายสู่เมืองใหญ่ ความผูกพัน และความภาคภูมิใจในอัตลักษณ์ท้องถิ่นของตนจึงลดเลือนหายไปตามกาลเวลา โครงการ 'เส้นทางแห่งความสุข' ด้วยความร่วมมือกับมหาวิทยาลัยศิลปากร จึงจัดตั้งขึ้นเพื่อค้นหาความเป็นมาและตัวตนของ จังหวัดระยอง พร้อมเชื่อมโยงมรดกทางวัฒนธรรมของจังหวัดสู่ประชาชน โดยมุ่งหวังว่าจังหวัดระยองจะเป็นเมืองต้นแบบที่ทำให้เมืองรองต่าง ๆ ทั่วประเทศไทยหันกลับมาสนใจความเป็นพื้นถิ่นและรากเหง้า จนเกิดการ พัฒนาอย่างยั่งยืน และนำไปสู่การต่อยอดเศรษฐกิจสร้างสรรค์ได้ในที่สุด

พวกเราได้อยู่ในจังหวัดที่ดี ต้องถือเป็นความสุข แล้วความสุขนั้น คือ ความสุขที่ทุกคนได้ค้นหาและเจอตัวตน พร้อมความภาคภูมิใจ ในถิ่นฐานของตัวเอง

นายสุพัฒน์พงษ์ พันธุ์มีไชว้

รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงพลังงาน
อดีตรองอธิบดีกรมเจ้าหน้าทีบริหารและกรรมการผู้จัดการใหญ่

บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน)

บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC)

บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC) ในฐานะแกนนำธุรกิจเคมีภัณฑ์ของกลุ่ม ปตท. มุ่งมั่นในการผสมผสานนวัตกรรมเคมีภัณฑ์และเทคโนโลยีที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม เพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์สู่การสร้างสรรค์ชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น นอกจากนี้ ยังมีความเชื่อและดำเนินธุรกิจตามแนวทางความยั่งยืน ด้วยการสร้างสมดุล 3 ประการ คือ ด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม วันนี้ GC มีความภาคภูมิใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้เป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาด้านสังคม ภายใต้ “โครงการเส้นทางแห่งความสุข”

โครงการเส้นทางแห่งความสุข ได้ยกระดับและชูอัตลักษณ์ของจังหวัดระยองให้น่าสนใจได้เป็นอย่างดี โดยการดึงรากเหง้าของสิ่งที่ท้องถิ่นมีมาสู่ประชาชน ซึ่งจุดเริ่มต้นของโครงการนี้มาจากคุณสุพัฒน์พงษ์ พันธุ์มีเข่าว ประธานเจ้าหน้าที่บริหารและกรรมการผู้จัดการใหญ่ในขณะนั้น (ปัจจุบันดำรงตำแหน่ง รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงพลังงาน) ภายใต้แนวคิดที่ว่าจังหวัดระยองเป็นบ้านของ GC และเป็นจังหวัดที่อุดมไปด้วยประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรม การศึกษาความเป็นมาของตนเองผ่านสิ่งเหล่านี้ จึงเป็นสิ่งพื้นฐานที่จะทำให้คนท้องถิ่นได้รู้จักและเข้าใจตัวเอง นำไปสู่ความรักถิ่นฐานบ้านเกิดและความภาคภูมิใจอันเป็นที่มาแห่งความสุขที่แท้จริง

ท้ายที่สุดนี้ ขอขอบคุณคณะโบราณคดี คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร และผู้เกี่ยวข้องทุกท่านที่ได้ศึกษารากเหง้าทางประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรมของจังหวัดระยองจนประสบความสำเร็จด้วยดีดังที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้

ดร.คงกระพัน อินทรแจ้ง
ประธานเจ้าหน้าที่บริหาร
บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน)

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

จังหวัดระยองอุดมไปด้วยมรดกวัฒนธรรมอันทรงคุณค่านานัปการ ศาสตร์และศิลป์สะท้อนผ่านภูมิปัญญาอันทรงคุณค่าแขนงต่าง ๆ จากรุ่นสู่รุ่น บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC) และมหาวิทยาลัยศิลปากร ตระหนักถึงความสำคัญของศิลปวัฒนธรรมดังกล่าว จึงก่อกำเนิดความร่วมมือในโครงการคลังข้อมูลสารสนเทศศิลปวัฒนธรรมระยอง

โครงการคลังข้อมูลสารสนเทศศิลปวัฒนธรรมระยอง ระหว่าง พ.ศ. 2561–2563 โดยมหาวิทยาลัยศิลปากร ภายใต้ความร่วมมือของ บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC) เป็นการค้นคว้าหาทุนทางวัฒนธรรมของจังหวัดระยองซึ่งครอบคลุมทั้งข้อมูลมรดกวัฒนธรรมและศิลปวัฒนธรรมในพื้นที่ต่าง ๆ ในจังหวัดระยอง เพื่อเข้าใจและรู้จักรากฐานความเป็นมาของจังหวัดระยองอย่างลุ่มลึก อนุรักษ์พัฒนา ยกกระดับ หรือต่อยอดเพื่อเสริมสร้างมูลค่าทางสังคมและเศรษฐกิจในพื้นที่ได้อย่างสร้างสรรค์และยั่งยืน

สารานุกรมมรดกท้องถิ่นระยองเป็นการเรียบเรียงเนื้อหาสาระในโครงการวิจัยย่อยต่าง ๆ เพื่อเผยแพร่องค์ความรู้สู่สาธารณะชน โดยเฉพาะผู้คนที่้องถิ่นจังหวัดระยอง ประกอบไปด้วยหนังสือ 5 เล่ม คือ

ระยอง : ประวัติวัฒนธรรม โบราณคดี และเส้นทางสายประวัติศาสตร์

ระยอง : สมุดไทยและโบราณ

ระยอง : วัด บ้าน ศาลเจ้า ศิลปกรรมและงานช่างโบราณ

ระยอง : คนจีนโพ้นทะเล ผู้คนและวิถีชีวิต

ระยอง : ผลิตภัณ์ท้องถิ่น ศิลปะชุมชนและสิ่งแวดล้อม

คณะโบราณคดี ด้วยความร่วมมือกับ คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร มีความเชื่อมั่นเป็นอย่างยิ่งว่าองค์ความรู้ที่ได้ศึกษาวิจัยมรดกศิลปวัฒนธรรมอันทรงคุณค่าของจังหวัดระยองในครั้งนี้ จะก่อให้เกิดความเข้าใจ ตระหนักถึง หวงแหน อนุรักษ์ รากเหง้าที่บรรพบุรุษสั่งสมตลอดมาในพื้นที่จังหวัดระยองรวมถึงภูมิภาคตะวันออกของประเทศ และจะเกิดประโยชน์สูงสุด หากใช้เป็นต้นทุนในการต่อยอดสืบสานศิลปวัฒนธรรมระยองให้คงอยู่ต่อไป

ท้ายที่สุดนี้ ขอขอบพระคุณบริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC) เป็นอย่างสูง ที่ให้การสนับสนุนและให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี และเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้โครงการฯ สามารถดำเนินงานจนสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชวลิต ขาวเขียว
คณบดีคณะโบราณคดี

คำนำผู้เขียน

โครงการวิจัยประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและธรรมชาติเมืองระยอง และโครงการโบราณคดีเมืองระยอง ได้ดำเนินงานภายใต้โครงการคลังข้อมูลสารสนเทศศิลปวัฒนธรรมระยอง โดยคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ภายใต้ความร่วมมือของบริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อค้นหาและศึกษาแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ แหล่งศิลปวัฒนธรรม เพื่อสร้างความรู้ในด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม โบราณคดี และเส้นทางสายประวัติศาสตร์ของจังหวัดระยอง เพื่อเป็นฐานความรู้สำหรับเสริมความแข็งแกร่งของท้องถิ่นระยองในมิติความรู้ และเศรษฐกิจ

การศึกษาวิจัยพบว่า ภายในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำระยอง อำเภอเมืองระยอง และลุ่มน้ำประแส อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของภูมิภาคตะวันออก มีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และได้พัฒนาการสืบต่อเนื่องจนมาเป็นบ้านเมืองระยอง ในปัจจุบัน ได้ค้นพบร่องรอยมรดกวัฒนธรรมที่เป็นประจักษ์พยานหลงเหลืออยู่เป็นจำนวนมาก อันเป็นต้นเค้าความเป็นมาของจังหวัดระยองและคนระยอง ซึ่งมีคุณค่า และความหมายต่อชุมชนในท้องถิ่นและจังหวัดเป็นอย่างยิ่ง และมรดกวัฒนธรรมดังกล่าวควรค่าแก่การอนุรักษ์ สืบสาน และพัฒนาต่อยอดเป็นมรดกสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นต่อไป

จากโครงการวิจัยดังกล่าวนำมาสู่หนังสือสารานุกรมมรดกท้องถิ่นระยองเรื่อง “ระยอง: ประวัติวัฒนธรรม โบราณคดี และเส้นทางสายประวัติศาสตร์” ที่เป็นการย่อยความรู้ทางวิชาการจากงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ให้เป็นความรู้พื้นฐาน เข้าใจได้ง่าย เผยแพร่สู่ประชาชนทั่วไป เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นในการค้นหาความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจและมีอัตลักษณ์ของจังหวัดระยอง

หนังสือเล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปได้เป็นอย่างดียิ่งจากความร่วมมือของภาคส่วนต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต้องขอขอบพระคุณ บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) (GC) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนราชการจังหวัดระยอง เครือข่ายการศึกษา วัด พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสุพรรณบุรี และพี่น้องชุมชนชาวยุทธที่มีโอกาสเอ่ยนามทั้งหมดในนี้เป็นอย่างสูง ที่ให้การสนับสนุน และให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี และเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้โครงการฯ สามารถดำเนินงานจนหนังสือเล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี จนค้นพบเรื่องราว และข้อมูลใหม่ของความเป็นระยอง อันเป็นรากฐานสำคัญในการอนุรักษ์ และพัฒนารากเหง้าความเป็นมาของบ้านเมืองสืบต่อไป

สารบัญ

บทที่ 1

010 ชื่อบ้านนามเมือง

บทที่ 2

020 สู่ความเป็นบ้านเมืองระยอง

- ระยองในยุคก่อนประวัติศาสตร์
- ระยองก่อนสมัยอยุธยา
- ระยองในสมัยอยุธยา
- ระยองในสมัยธนบุรี
- ระยองในสมัยรัตนโกสินทร์

บทที่ 3

082 ตามรอยเส้นทางสายประวัติศาสตร์

- เส้นทางเดินทัพสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
- เส้นทางประวัติศาสตร์ตามนิราศเมืองแกลง
- เส้นทางเสด็จประพาสทะเลฝั่งตะวันออก ในรัชกาลที่ 5

บทที่ 4

112

โบราณคดีระยอง

- การศึกษาทางโบราณคดีในระยองที่ผ่านมา
- แหล่งโบราณคดีวัดบ้านค่าย ตัวแทนชุมชนลุ่มน้ำระยอง
- แหล่งโบราณคดีวัดราชบัลลังก์ประดิษฐาราม ตัวแทนชุมชนลุ่มน้ำประแส

143

คลังแผนที่และภาพถ่ายเก่าจังหวัดระยอง

172

เชิงอรรถ

178

บรรณานุกรม

1 — ชื่อบ้านนามเมือง

ชื่อบ้านนามเมืองแสดงให้เห็นสภาพภูมิศาสตร์ ประวัติความเป็นมาของชุมชน เต็มโตจนเป็นหมู่บ้าน และพัฒนาจนกลายเป็นเมือง จากการศึกษาชื่อบ้านนามเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำระยองและลุ่มแม่น้ำประแส พบว่านามมีความสอดคล้องกับภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นิทานพื้นบ้าน วิถีชีวิต และความร่วมสมัย ดังนี้

ภูมินาม กับ “ภูมิศาสตร์”

ชื่อตำบล หมู่บ้าน และชุมชนส่วนใหญ่มีการใช้คำที่แสดงลักษณะภูมิศาสตร์ของพื้นที่ ได้แก่

มาบ มีความหมายว่า บริเวณที่ลุ่มกว้างใหญ่ซึ่งอาจมีน้ำขังหรือไม่มีก็ได้ ชื่อสถานที่ที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ มาบตาพุดและมาบชลูด ซึ่งสัมพันธ์กับคำบอกเล่าที่ว่า มาบตาพุด เป็นพื้นที่ลุ่มผืนกว้างใหญ่ ในอดีตเป็นพื้นที่ของนายพุด จึงเรียกแถบนี้ว่า มาบตาพุด ส่วนที่เรียกว่า มาบชลูด เนื่องจากในบริเวณนี้เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ และมีต้นชลูดขึ้นอยู่หนาแน่น ต้นชลูดเป็นไม้เครือเถา มีดอกส่งกลิ่นหอมมาก และเป็นยาบำรุงหัวใจ จึงเป็นที่มาของชื่อมาบชลูด นอกจากนี้ยังมีการใช้คำว่ามาบในถิ่นฐานตำบลหลาย ๆ แห่งของจังหวัดระยอง เช่น มาบยา มาบยางพร มาบช้า มาบโน มาบจันทร์ ฯลฯ

ชาก หมายถึง พื้นที่ป่าที่ถูกแผ้วถาง เช่น ชากกอไผ่ ชากทองกลาง ชากบก ชากลูกหญ้า ฯลฯ ประวัติของชุมชนชากลูกหญ้า คือ เมื่อมีคนเข้ามาอยู่ก็มีการโค่นไม้ทำลายเป็นป่าชาก เมื่อเป็นป่าชากพันธุ์หญ้าต่าง ๆ ก็เริ่มขึ้นหนาแน่น พันธุ์หญ้าที่ขึ้นมากที่สุดก็คือ หญ้าน้ำลึก หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า หญ้าเจ้าชู้ มีดอกเป็นพวงเหมือนหางกระรอกสูงประมาณ 50-80 เซนติเมตร เมล็ดลูกหญ้ายาวแหลม เมื่อมีคนหรือสัตว์ผ่านไปมาในทุ่งหญ้า เมล็ดจากลูกหญ้าจะติดไปกับกางเกง หรือขนของสัตว์หญ้าจำพวกนี้จึงขยายพันธุ์ได้เร็วกว่าหญ้าชนิดอื่น ชาวบ้านกลุ่มนี้จึงตั้งชื่อว่า บ้านชากลูกหญ้า มาจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตามชื่อของชุมชนชากลูกหญ้ายังปรากฏอยู่ในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ที่แต่งขึ้นใน พ.ศ. 2350 คือ

“ครูหนึ่งถึงชะวากซากลูกหว่า ล้วนพฤษาขางยุงสูงไสว
แต่ล้วนทากแต่ละรากลำพูไพร ไต่ใบไม้ยุงขางมากกลางแปลง”¹

หนอง และ ห้วย คือ พื้นที่ที่มีลำน้ำหรือแอ่งน้ำ เช่น หนองตะพาน หนองละลอก หนองแพบ ห้วยโป่ง ดังประวัติของชุมชนห้วยโป่งที่ว่า ชุมชน ห้วยโป่งในอดีตมีลำคลอง ลำห้วยเป็นแหล่งหากินของสัตว์หลายชนิดที่จะมา กินดินโป่งและกินน้ำ ชาวบ้านจึงเรียกกันว่า บ้านห้วยโป่ง ดังปรากฏชื่อ ในนิราศเมืองแกลงคือ

“ถึงห้วยโป่งเห็นธารละหานไหล คงคาไหลปลาว่ายคล้ายคล้ายเห็นมีกรวด
แก้วแพรวพราวรายกระเด็น บ้างแลเห็นเป็นสีบุษราคัม”²

แหลม ใช้เรียกพื้นที่ตามลักษณะภูมิประเทศที่มีพื้นที่ยื่นออกที่ยื่น ออกไป เช่น แหลมท่าตะเคียน แหลมยาง ฯลฯ

เนิน เรียกพื้นที่ตามลักษณะภูมิประเทศที่เป็นที่สูงเป็นเนินเป็นดอน เช่น เนินยาง เนินทราย เนินซ้อ ฯลฯ

พง เรียกพื้นที่ที่มีป่าขึ้นหนาแน่นเป็นดงเป็นพง

พลง เป็นต้นไม้ชนิดหนึ่ง ชอบขึ้นอยู่ตามหนองน้ำ ชื่อตามภูมินามนี้ เช่น พงค้อและพลงข้างเผือก

นอกจากนี้ วัดสำคัญที่ตั้งชื่อตามลักษณะของภูมิศาสตร์ คือ วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม ซึ่งเดิมเรียกกันว่า “วัดเนินสระ” เพราะมีสระน้ำ ที่ชาวบ้านไว้ใช้อุปโภคบริโภคอยู่ชายเนิน ต่อมาเรียกว่า “วัดทะเลน้อย” ตามชื่อหมู่บ้านเพราะบริเวณนี้เดิมเป็นทะเล แต่มาตื้นเขินกลายเป็นพื้นดิน และในช่วงหน้าฝน จะมีน้ำท่วมขังคล้ายทะเลน้อย และเล่ากันว่าเมื่อชุด ลีกลงไปจะพบเปลือกหอยทะเล ซึ่งข้อมูลดังกล่าวตรงกับกรพบเปลือกหอย และปะการังบางชนิดจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม และตรงกับแผนที่เก่าเมื่อ พ.ศ. 2459 ที่เรียกพื้นที่บริเวณนี้ว่า “บ้านทะเลน้อย”

บน

ลักษณะของมาบที่บ้านค่าย

ล่าง

ลักษณะของมาบที่

มาบตาพุด

ภูมินาม กับ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น”

เป็นชื่อที่สัมพันธ์กับลักษณะทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา วัฒนธรรมของกลุ่มชน แสดงความเป็นมาของชุมชน ตัวอย่างชื่อชุมชน เช่น บ้านนา ตาขวัญ บ้านยายร้า บ้านหนองตาเลียง บ้านตาสีที้ บ้านตาขัน บ้านมาบ ตารอด บ้านยายจั่น บ้านกรอกยายชา บ้านตากวน บ้านตรอกตาข้าง หนองควายเขาหัก พลงข้างเผือก สุนทรโวหาร บ้านชากขุนวิเศษ บ้านสองพี่น้อง บ้านอ่างตานนท์ บ้านหนองแช่เรือ บ้านหนองยาย บ้านชากตาด้วง บ้านกองดิน บ้านโพธิ์ทอง ฯลฯ

ชื่อชุมชนที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์อย่างเด่นชัด คือ “บ้านกองดิน” มีประวัติความเป็นมาเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์คราวเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 พระเจ้าตากสินฯ ได้นำกำลังทัพส่วนหนึ่งตีฝ่าวงล้อมทหารพม่าเดินทัพมุ่งสู่เมืองจันทบุรี ในระหว่างทางได้รวบรวมไพร่พลเพื่อเตรียมกอบกู้เอกราช และได้เคลื่อนกำลังมาตั้งทัพอยู่ที่วัดแห่งหนึ่งในเขตตำบลกองดิน อำเภอแกลง จังหวัดระยอง และที่สถานที่แห่งนี้ พระเจ้าตากสินฯ ได้สั่งให้ไพร่พลตำดินปืนสะสมกองไว้เป็นจำนวนมาก เพื่อเตรียมไว้ใช้ในการทำศึกสงครามกอบกู้เอกราชกลับคืนมา จึงเป็นที่มาของชื่อบ้านกองดินและตำบลกองดิน รวมทั้งเป็นที่มาของรูปตราเครื่องหมายประจำเทศบาลตำบลกองดิน แสดงเรื่องราวการรบของพระเจ้าตากสินฯ ควบคุมทหารตำดินปืนโดยมีภาพทิวทัศน์ด้านหลังเป็นเขาสุโขไพรวัน

บนซ้าย
 วัดกองดิน
บนขวา
 ร่องรอยทางเกวียนบน
 ศิลาลงที่วัดกองดิน

ล่างซ้าย
 ลูกป็นที่พบในวัดกองดิน
ล่างขวา
 กองดินลูกรังหรือเหล็กน้ำพี้

กฎหมาย กับ “นิทานพื้นบ้าน”

เป็นการตั้งชื่อตามนิทานหรือตำนานพื้นบ้าน นิทานพื้นบ้านที่สำคัญและแพร่หลายในจังหวัดระยอง คือ “ตาม่องล่าย” เป็นนิทานท้องทะเลของชาวบ้านแถบภาคตะวันออก เช่น ชาวสัตหีบ จังหวัดชลบุรี ชาวบ้านเก่า และบ้านเพ จังหวัดระยอง รวมไปถึงจังหวัดจันทบุรีและตราด นิยมเล่าสู่กันฟัง โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับการสู้รบของตาม่องล่ายที่เป็นชาวพม่ากับนางรำพึง ซึ่งต่างคนต่างยกบุตรสาวให้กับคนที่มาขอโดยที่ไม่ได้ปรึกษากัน จึงทำให้เกิดเรื่องการแบ่งตัวของลูกสาว สัมพันธ์กับชื่อของสถานที่ เช่น หาดแม่รำพึง เกาะทะลุ อ่างคู้ และกระเบน เป็นต้น³

นิทานพื้นบ้านที่กล่าวถึงชื่อตำบลในจังหวัดระยอง คือ “**นิทานทับมา**” มีการเล่าสืบต่อกันมาหลายสำนวน มีใจความว่ามีถ้ำอยู่ถ้ำหนึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของม้าสีขาว โดยม้าสีขาวจะออกมากินน้ำที่หนองน้ำที่มีชื่อว่า “**หนองยางเอน**” ปัจจุบันอยู่ในเขตพื้นที่หมู่ 2 ตำบลทับมา ในถ้ำแห่งนี้มีถ้วยโถโอชามไว้ให้ชาวบ้านได้ยืมสำหรับใช้ในงานต่าง ๆ จนกระทั่งมีคนมายืมของ และไม่คืนจึงทำให้ปากถ้ำปิด คนไม่สามารถเข้าไปได้ ต่อมาทางการได้เข้ามาจัดตั้งตำบลขึ้นจึงตั้งชื่อว่า ตำบลถ้ำม้า ต่อมาเพี้ยนเสียงเป็นทับมา⁴

ภูมินาม กับ “วิถีชีวิต”

เป็นการตั้งชื่อที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชน เช่น การประกอบอาชีพของชุมชน ตัวอย่างชื่อชุมชนบ้านฉาง ที่มีการสันนิษฐานว่าเดิมพื้นที่นี้มีการสร้างฉางเพื่อเก็บผลผลิตทางการเกษตร จำพวกน้ำมัน ยาง และของป่า เพื่อนำไปส่งที่ท่าเทียบเรือปลา จึงมีการเรียกชื่อชุมชนว่า “บ้านฉาง”⁵ เป็นต้น

ภูมินาม กับ “ความร่วมมือสมัย”

เป็นการตั้งชื่อชุมชนที่สะท้อนความร่วมมือ ความเชื่อเกี่ยวกับความมงคลส่งผลต่อจิตใจของคนที่อาศัยอยู่ในชุมชน ตัวอย่างชื่อชุมชน เช่น บ้านสมานมิตร บ้านธรรมสถิต บ้านเอื้ออาทร บ้านบุญสัมพันธ์ บ้านเจริญสุข ชุมชนสินทรัพย์-อำนวยการทรัพย์ ชุมชนลินสังวาลย์ร่วม ชุมชนเนินสมบูรณ์ ชุมชนหนองกะพ้อร่วมใจ และชุมชนหนองกะพ้อพัฒนา ฯลฯ การตั้งชื่อตามความเชื่อ และค่านิยมส่วนใหญ่เป็นการตั้งชื่อของชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่หรือขยายจากชุมชนเดิม เช่น ตำบลบ้านค่ายพัฒนา มีการนำคำว่าพัฒนาเข้ามาต่อท้ายให้แตกต่างจากตำบลบ้านค่ายที่มีอยู่ก่อน

2 — ฐานะความเป็น บ้านเมืองระยอง

MAZDA

20000

จังหวัดระยองพบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์แล้วในบริเวณพื้นที่แถบภูเขาตอนเหนือของจังหวัด ต่อมามีกลุ่มชนเข้ามาผสมผสานทางด้านเชื้อชาติ ภาษา และวัฒนธรรม โดยเฉพาะในบริเวณลุ่มน้ำระยอง และลุ่มน้ำประแสจนกลายมาเป็นคนระยองพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของจังหวัดระยองแบ่งตามช่วงเวลาต่าง ๆ ดังนี้

ระยองในยุคก่อนประวัติศาสตร์

พื้นที่แถบภูเขาในเขตอำเภอนันทนิคม อำเภอนาทอง อำเภอบ่อทอง อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี ต่อเนื่องด้วยอำเภอแกลง จังหวัดระยอง เป็นพื้นที่ที่มีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ดังพบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในแหล่งโบราณคดีโคกพนมดี โคกพุทรา อำเภอนันทนิคม จังหวัดชลบุรี แหล่งโบราณคดีโคกระกา โคกกะเหรี่ยง อำเภอนาทอง จังหวัดชลบุรี แหล่งโบราณคดีกลุ่มเขาชะอาง อำเภอบ่อทอง และแหล่งโบราณคดีเนินสำโรง อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี

การตั้งถิ่นฐานยุคแรกเริ่มในจังหวัดระยองจะอยู่ในพื้นที่อำเภอแกลง บริเวณเหนือลุ่มน้ำประแส ในแถบพื้นที่ภูเขาบริเวณอุทยานแห่งชาติเขาชะเมา-เขาวง ใกล้กับเขตจังหวัดจันทบุรี และบริเวณเทือกเขาลูกเล็กในพื้นที่เหนือลุ่มน้ำประแส บริเวณอำเภอวังจันทร์ หลักฐานทางโบราณคดีที่พบทั้งสองบริเวณมีความคล้ายคลึงกับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในแหล่งโบราณคดีในจังหวัดชลบุรี ซึ่งความคล้ายคลึงกันของหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณที่สูงในบริเวณเทือกเขาก่อนที่จะย้ายถิ่นฐานมายังพื้นที่ราบ แหล่งโบราณคดีบริเวณนี้กำหนดอายุเบื้องต้นว่าเป็นพื้นที่ร่วมสมัยกับชุมชน

ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายของวัฒนธรรมที่ใช้เครื่องมือหินขัดและทำภาชนะดินเผาชิ้นราว 2,000–4,000 ปีมาแล้ว⁶ โดยสันนิษฐานหน้าที่การใช้งานถ้ำเหล่านี้ว่าน่าจะเป็นเพียงที่พักชั่วคราวหรือมีการอยู่อาศัยในระยะเวลายาวนานนัก

แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดระยองพบทั้งหมด 3 แหล่ง ได้แก่

1. แหล่งโบราณคดีถ้ำเขาชะอางค์ร่มคลอง ตั้งอยู่ที่ตำบลเขาน้อย อำเภอเขาชะเมา จังหวัดระยอง การสำรวจทางโบราณคดีโดยกรมศิลปากรค้นพบเครื่องมือหินกะเทาะทำจากหินกรวดแม่น้ำ มีลักษณะรูปทรงและเทคนิคการทำเหมือนกับกลุ่มเครื่องมือหินกะเทาะที่เรียกว่า “เครื่องมือหินกะเทาะแบบฮั่วบินเนียน” แม้ว่าในปัจจุบันยังมีข้อสงสัยเกี่ยวกับอายุของกลุ่มเครื่องมือหินลักษณะนี้อยู่ แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันได้ระดับหนึ่งว่าเครื่องมือหินประเภทนี้ปรากฏแพร่หลายมากที่สุดในช่วง 12,000–6,000 ปีมาแล้ว เครื่องมือหินกะเทาะที่พบที่แหล่งโบราณคดีนี้จัดเป็นร่องรอยของวัฒนธรรมที่เก่าที่สุดในภูมิภาคแถบชายทะเลตะวันออกของประเทศไทย และมีความเป็นไปได้ว่าเป็นร่องรอยของวัฒนธรรมในพื้นที่มีอายุราว 5,000–6,000 ปีมาแล้ว⁷

2. แหล่งโบราณคดีเขาวง ตั้งอยู่บนภูเขาหินปูนตั้งอยู่ที่ตำบลกองดิน อำเภอแกลง จังหวัดระยอง อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาชะเมา-เขาวง การสำรวจทางโบราณคดีเมื่อ พ.ศ. 2527 พบว่าภายในพื้นที่ประกอบด้วยแหล่งโบราณคดีประเภทถ้ำทั้งหมด 3 แห่ง ได้แก่ ถ้ำละคร ถ้ำเสือหัวถ้ำเจ็ดชั้น

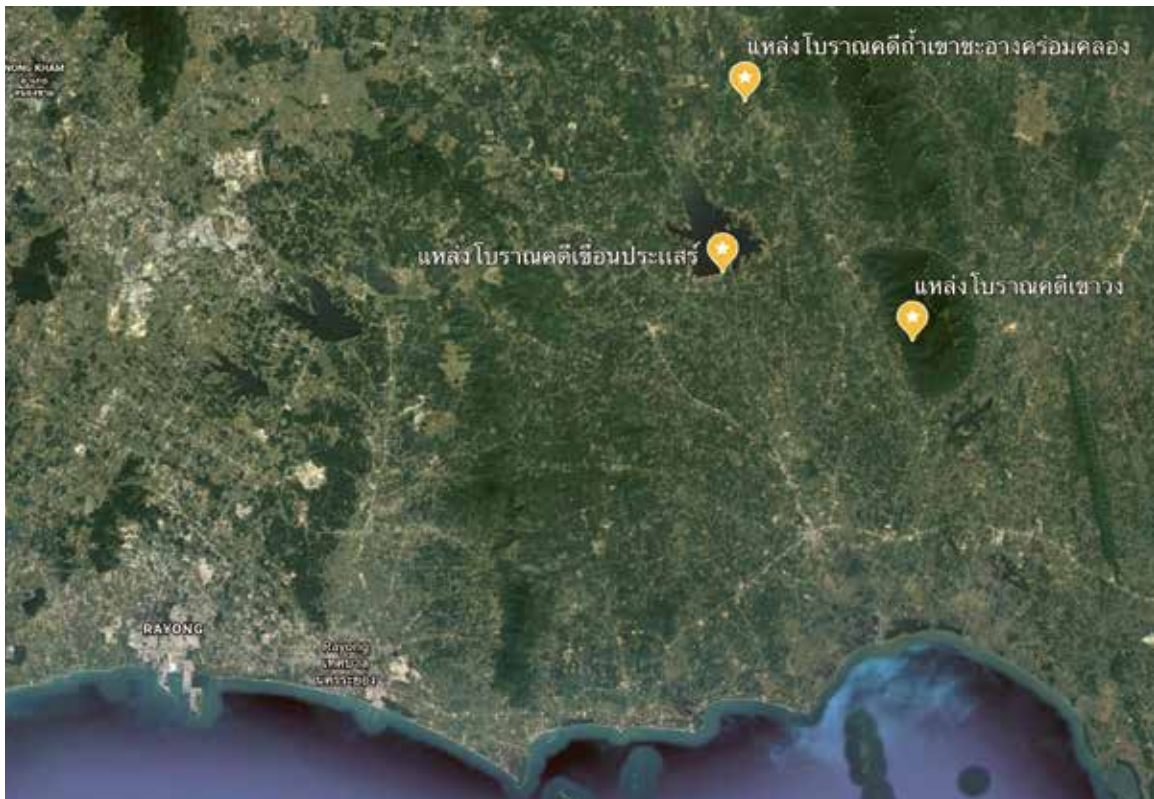
แหล่งโบราณคดีถ้ำละคร สำรวจใน พ.ศ. 2527 ตัวถ้ำอยู่บริเวณเชิงเขาด้านตะวันออกของเขาวง ตั้งอยู่บนเขาหินปูน มีคลองเขาวงไหลล้อมเขาลูกนี้ และหนองน้ำในรัศมีเพียง 1 กิโลเมตร ภายในถ้ำมีโถง ลักษณะโถงแบ่งเป็นสองตอน มีทางเดินออกไปทะเลปากถ้ำอีกด้านหนึ่ง แสงแดดสามารถส่องเข้าถึงพบหลักฐานทางโบราณคดี ได้แก่ ภาชนะดินเผาเนื้อหยาบเผาด้วยอุณหภูมิต่ำ ตกแต่งผิวภาชนะด้วยลายเชือกทาบ ลายขีดขีด

และซัดมัน เปลือกหอยน้ำจืด เปลือกหอยทะเล และเศษกระดูกสัตว์ คาดว่า เป็นที่อยู่ของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ราว 2,000–3,000 ปีมาแล้ว

แหล่งโบราณคดีถ้ำเสือเทวี สํารวจใน พ.ศ. 2527 เป็นถ้ำหินปูน อยู่ทางตะวันออกของเขาวง ตัวถ้ำสูงจากพื้นราบโดยรอบประมาณ 10 เมตร พื้นถ้ำถูกปรับเป็นที่พำนักของสงฆ์วัดเขาวงกต พบหลักฐานทางโบราณคดี ได้แก่ ภาชนะดินเผาเนื้อหยาบเผาด้วยอุณหภูมิต่ำ ตกแต่งผิวด้วยลายเชือก ทาบ ลายขูดขีด ลายจุด และผิวเรียบ เครื่องมือหินขัดทำจากหินแอนดีไซต์ เปลือกหอยส่วนมากเป็นหอยน้ำจืด เปลือกหอยทะเลพบน้อย และเศษกระดูกสัตว์ ถ้านี้สันนิษฐานว่าจะมีอายุร่วมสมัยกับชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่โคกพนมดีและโคกพุทรา จังหวัดชลบุรี ในช่วงตอนปลายของวัฒนธรรมที่ใช้เครื่องมือหินขัดและทำภาชนะดินเผาใช้แล้วราว 2,000–4,000 ปีมาแล้ว จากการสอบถามชาวบ้านได้ความว่าเคยมีคนพบกะโหลกมนุษย์ที่ถ้ำแห่งนี้ด้วย

แหล่งโบราณคดีถ้ำเจ็ดชั้น สํารวจใน พ.ศ. 2527 อยู่ทางทิศตะวันตกของเขาวง ที่ปากถ้ำเมื่อมองขึ้นไปจะเห็นโพรงถ้ำเรียงซ้อนกันขึ้นไป 7 ชั้น ภายในถ้ำแบ่งเป็นสองคูหา พบหลักฐานทางโบราณคดี ได้แก่ ภาชนะดินเผาเนื้อหยาบเผาด้วยอุณหภูมิต่ำ ตกแต่งผิวภาชนะด้วยลายเชือกทาบ ลายหวี และลายขูดด้วยแปรง หินลับทำจากหินสีแดงมีรอยถูกขัดฝน เปลือกหอยเป็นหอยน้ำเค็มหลายชนิด เช่น หอยแครง หอยตลับขนาดใหญ่ และเศษกระดูกสัตว์ ถ้านี้พบหลักฐานทางโบราณคดีมากที่สุดในเขาวง และมีความสำคัญมากที่สุด สันนิษฐานว่าจะมีอายุร่วมสมัยกับชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่โคกพนมดีและโคกพุทรา จังหวัดชลบุรี ในช่วงตอนปลายของวัฒนธรรมที่ใช้เครื่องมือหินขัดและทำภาชนะดินเผาใช้แล้ว ราว 2,000–4,000 ปีมาแล้ว

3. แหล่งโบราณคดีเขื่อนประแส ตั้งอยู่ที่ตำบลชุมแสง อำเภอวังจันทร์ จังหวัดระยอง การสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีใน พ.ศ. 2545–2546 หลักฐานทางโบราณคดีที่พบส่วนใหญ่เป็นเศษภาชนะดินเผาที่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยา–รัตนโกสินทร์ตอนต้น ข้อมูลที่ได้สอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่ว่า ลักษณะภูมิประเทศในพื้นที่อาจจะไม่เหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์

แผนที่แสดงตำแหน่ง
แหล่งโบราณคดียุคก่อน
ประวัติศาสตร์ในจังหวัด
ระยอง

ในยุคก่อนประวัติศาสตร์เนื่องจากเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง อย่างไรก็ตาม การสำรวจพบเครื่องมือหินขัดในบางพื้นที่อาจสันนิษฐานได้ว่าพื้นที่ดังกล่าว อาจเคยเป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราว หรือจุดแวะพักระหว่างทางของมนุษย์ยุค ก่อนประวัติศาสตร์ เนื่องจากพบร่องรอยแสดงการอยู่อาศัยที่กำหนดอายุ ได้ประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว^๑

สรุปได้ว่ายุคก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดระยองมีมนุษย์อาศัย อยู่ในพื้นที่บริเวณนี้อย่างน้อยตั้งแต่ 5,000–6,000 ปีมาแล้ว โดยมักอาศัย อยู่ตามถ้ำและเพิงผา มีความสัมพันธ์กับผู้คนในแถบเทือกเขาตั้งแต่ชลบุรี ไปถึงจันทบุรี ดำรงชีพด้วยการหาของป่าและล่าสัตว์เป็นหลัก ขณะเดียวกัน ก็มีการติดต่อกับชุมชนร่วมสมัยตามแถบชายฝั่งทะเลอีกด้วย

ระยงก่อนสมัยอยุธยา

ภูมิภาคตะวันออกเฉียงของประเทศไทยพบร่องรอยของวัฒนธรรมทวารวดีที่มีศูนย์กลางอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำในภาคกลางหลายพื้นที่ โดยเฉพาะในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี และตอนเหนือของจังหวัดชลบุรี ซึ่งมีอายุในพุทธศตวรรษที่ 12-16 พบแหล่งโบราณคดีที่สำคัญ ได้แก่ เมืองโบราณศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองโบราณพระรถ แหล่งโบราณคดีสระสี่เหลี่ยม อำเภอนสนนิคม จังหวัดชลบุรี เป็นต้น⁹ จากหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นชุมชนวัฒนธรรมทวารวดีขนาดใหญ่

ช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ภายในภูมิภาคตะวันออกเฉียงยังพบหลักฐานของวัฒนธรรมเขมรโบราณ ในจังหวัดปราจีนบุรี สระแก้ว จากหลักฐานประเภทจารึกชี้ให้เห็นว่าวัฒนธรรมเขมรเข้ามามีอิทธิพลในพื้นที่ดังกล่าวในพุทธศตวรรษที่ 12-18 ได้แก่ จารึกเขารัง (พ.ศ. 1182) พบในอำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว และจารึกช่องสระแจง (พุทธศตวรรษที่ 12) ที่พบภายในปราสาทเขาช่องสระแจง อำเภอดาพระยา จังหวัดสระแก้ว และพบโบราณสถานเขมรโบราณกระจายตัวตามพื้นที่จังหวัดสระแก้ว เช่น ปราสาทเขาน้อยสี่ชมพู และปราสาทศักดิ์ก๊กอกรม เป็นต้น

ในภูมิภาคตะวันออกเฉียงของประเทศไทยตอนล่างบริเวณพื้นที่ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอมือง จังหวัดจันทบุรี พบทั้งร่องรอยโบราณสถานสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณ เช่น โบราณสถานเมืองเพนียด (พุทธศตวรรษที่ 15-17) ภายในเขตโบราณสถานยังพบจารึกเพนียด (พุทธศตวรรษที่ 15) สันนิษฐานว่าโบราณสถานแห่งนี้เป็นศาสนสถานเกี่ยวเนื่องทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ นอกจากนี้ยังพบจารึกขลุง (พุทธศตวรรษที่ 12) พบในอำเภอลุง จังหวัดจันทบุรี

ชาย

ชิ้นส่วนพระบาทและชิ้น
ส่วนประติมากรรมบุคคล
ส่วนพระเพลา ทำจาก
หินทราย พบที่สระหมูบ้าน
ดอน อำเภอเมืองระยอง

ขวา

ชิ้นส่วนพระบาทและชิ้น
ส่วนประติมากรรมบุคคล
ส่วนพระเพลา ทำจาก
หินทราย พบที่สระหมูบ้าน
ดอน อำเภอเมืองระยอง

ส่วนภายในพื้นที่จังหวัดระยองพบหลักฐานทางโบราณคดีที่อาจสัมพันธ์
กลุ่มวัฒนธรรมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 จำนวน 3 แห่ง ได้แก่

1. สถานที่ที่เรียกกันว่า “สระหมู” ตั้งอยู่ที่หมู่ 4 ตำบลเชิงเนิน
อำเภอเมือง ทำจากศิลาแลง มีสระ 7 สระ มีเนินถนนรอบสระ และมี
ร่องรอยถนนพุ่มข้ามแม่น้ำไปทางทิศเหนือสู่บ้านเก่า อำเภอบ้านค่าย
โดยปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยหลักฐาน เข้าใจว่าน่าจะกลายเป็นพื้นที่ทำกิน
ของราษฎรไปแล้ว แต่เคยพบชิ้นส่วนประติมากรรมบุคคลส่วนพื้นฐานและ
เท้า และชิ้นส่วนประติมากรรมบุคคลส่วนพระเพลา (หน้าตัก) (พุทธศตวรรษ
ที่ 15-17) มีลักษณะคล้ายกับศิลปะเขมรรุ่นเมืองพระนคร พบที่สระหมู
บ้านดอน อำเภอเมืองระยอง ปัจจุบันเก็บไว้ที่ศูนย์วัฒนธรรม โรงเรียน
ระยองวิทยาคม

2. พระพุทธรูปประทับนั่งหินทราย แสดงปางสมาธิ ศิลปะ
ทวารวดีตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 12) พบที่วัดกะซัง ริมแม่น้ำระยอง ปัจจุบัน
ประดิษฐานอยู่ที่วัดหนองกะบอก

แนวศิลาแลงภายใน
วัดบ้านค่ายที่เชื่อกันว่า
เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม
เขมรโบราณ

3. ซากศิลาแลงภายในวัดบ้านค่าย มีลักษณะเป็นแนวศิลาแลงขนาดใหญ่หลายก้อนเรียงต่อเนื่องกันบนผิวดินแต่ไม่ปรากฏว่าเป็นรูปร่างอาคารในลักษณะใด ซึ่งมีความเชื่อกันว่าอาจเป็นซากอาคารที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรโบราณ อย่างไรก็ตามผลการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณแนวศิลาแลงเมื่อ พ.ศ. 2562 ไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถยืนยันได้ถึงความเกี่ยวข้องระหว่างซากศิลาแลงกับวัฒนธรรมเขมรโบราณ (ดูบทที่ 4 โบราณคดีระยอง-การขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดบ้านค่าย)

แผนที่แสดงตำแหน่ง
ของตัวอย่างร่องรอย
ของวัฒนธรรมทวารวดี
และเขมรโบราณใน
ภูมิภาคตะวันออก

หลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ที่พบในปัจจุบันมีไม่มากพอที่จะกล่าวได้อย่างมีน้ำหนักถึงชุมชนหรือร่องรอยทางสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรโบราณในจังหวัดระยอง เมื่อเปรียบเทียบร่องรอยหลักฐานที่กำหนดอายุในช่วงเวลาเดียวกันในเขตจังหวัดชลบุรี จันทบุรี ปราจีนบุรี และสระแก้ว จึงควรมีการศึกษาต่อไปเพื่อให้เกิดความกระจ่างมากขึ้นเกี่ยวกับผู้คนและสังคมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 ในพื้นที่จังหวัดระยอง

ระยองในสมัยอยุธยา

ผู้คนที่อาศัยในพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกได้รวมกลุ่มเป็นชุมชน หมู่บ้าน และกลายเป็นเมืองตามลำดับ ดังปรากฏรายชื่อเมืองในกฎหมายตราสามดวงสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ได้ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1999–2031) ในพระอัยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง โดยหัวเมืองใหญ่ในภูมิภาคนี้คือ เมืองจันทบูรเป็นเมืองชั้นตรี เมืองบางละมุง(ริมชายฝั่งทะเลด้านตะวันตก) เมืองระยอง เมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรา เป็นหัวเมืองชั้นจัตวาในลำดับหัวเมืองรองลงมาจากเมืองจันทบูร ส่วนของเมืองระยองปรากฏคำว่า “เมืองระยอง” ที่มีออกพระราชภักดีสงครามเป็นชื่อผู้ปกครอง¹⁰

ช่วงเวลานี้ “ระยอง” เป็นหนึ่งในหัวเมืองตะวันออกของกรุงศรีอยุธยา ร่วมกับหัวเมืองตะวันออกอีกหลายเมือง คือ เมืองบางปลาสร้อยเมืองแกลงเมืองจันทบูร¹¹ ซึ่งหัวเมืองชายทะเลมีความสำคัญ และเกี่ยวข้องกับการสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยาและอาณาจักรเขมร ดังปรากฏเหตุการณ์สงครามหลายครั้ง เช่น สงครามเมืองกัมพูชาธิบดี คราวที่พระยากัมพูชาธิบดียกทัพมาแถบหัวเมืองตะวันออกได้กวาดต้อนเอาผู้คนแถบชลบุรีและจันทบูรไปเป็นจำนวนมาก และคราวศึกละแวก เมื่อครั้งอาณาจักรเขมรมีศูนย์กลางการปกครองที่เมืองละแวก (ราว พ.ศ. 2096–2136) ตรงกับช่วงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พระยาละแวกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา และตามหัวเมืองตะวันออกหลายครั้ง ดังความว่า “...พระยาละแวกแต่่งพลมาลาดตระเวนทั้งทางบกและทางเรือเป็นหลายครั้ง และเสียชาวจันทบูรชาวระยอง ชาวฉะเชิงเทรา ชาวนาเรียงไปแก่ข้าศึกละแวกเป็นอันมาก...”¹²

ราวพุทธศตวรรษที่ 22–23 (พ.ศ. 2101–2300) ตามหัวเมืองชายทะเลเป็นเส้นทางการค้าทางทะเลทั้งเมืองบางปลาสร้อย เกาะสีชัง ลัดทีบ จันทบูร ถึงแม้จะไม่ปรากฏชื่อระยองมากนัก แต่ก็กล่าวได้ว่าระยองในช่วงเวลานี้มีผู้คนทำมาหากินทั้งหาของป่า และการประมงซึ่งเป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ของเมืองชายทะเลตะวันออก บันทึก

ของอเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน กัปตันเรือชาวสก๊อตที่เดินทางมายังเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ราว พ.ศ. 2232-2266 เล่าเรื่องการเดินทาง สินค้า และของดีในดินแดนแถบนี้ มีทั้งไม้จันทน์ งาช้าง ยางไม้ เครื่องโอสถอื่น ๆ และกะปิที่เป็นสินค้าส่งไปยังดินแดนแถบอื่น ๆ¹³

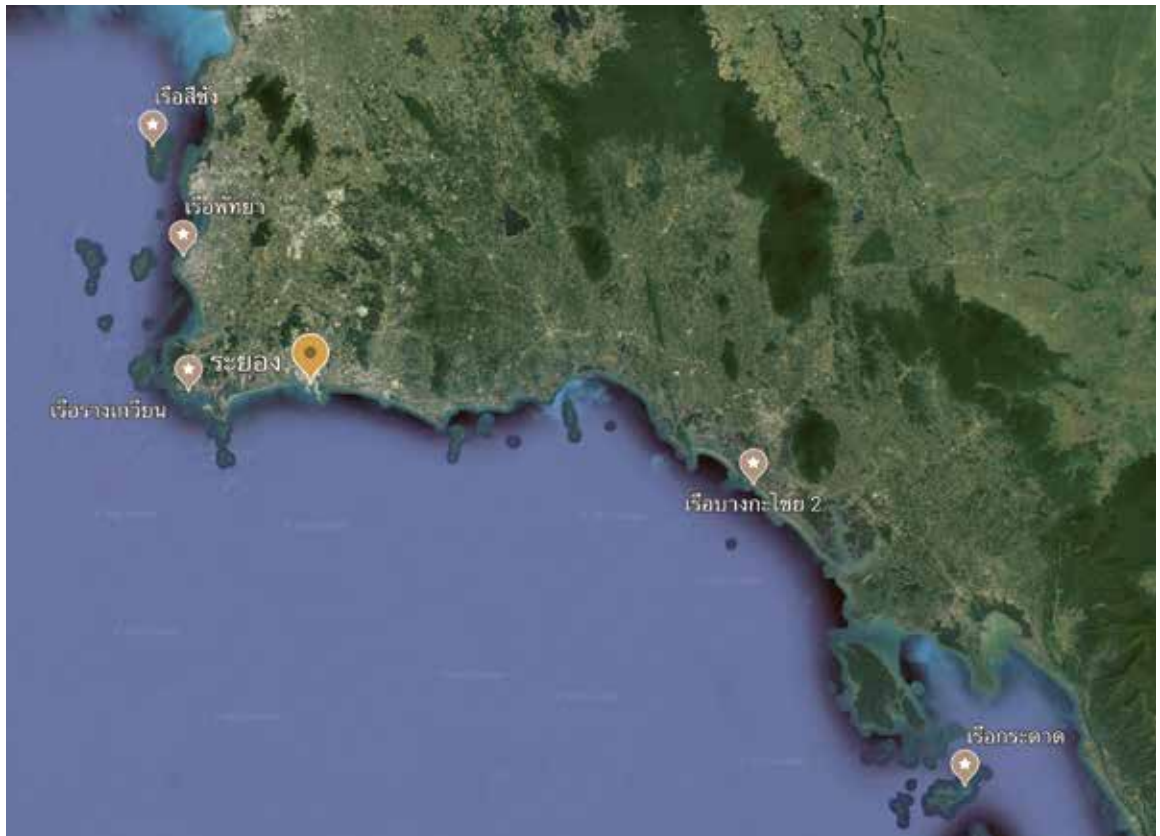
ระยอง ในเวลานี้ผู้คนจะตั้งถิ่นฐานลึกเข้าไปในแผ่นดินตรงลุ่ม น้ำระยองและลุ่มน้ำประแส และเมื่อต้องออกมาทำมาหากินจึงออกมาที่ ปากน้ำทำประมง หรือปลาทากุ้งจับไปขายและไว้กิน ส่วนหน้ามรสุมผู้คน จะหลบเข้าไปอยู่ในแผ่นดินในลุ่มน้ำจืด ซึ่งในขณะนั้นชุมชนเก่าแก่ที่สำคัญ ตั้งถิ่นฐานอยู่สองบริเวณ คือ บริเวณนาประดู่และบ้านค่าย อันมีวัดประดู่ และวัดบ้านค่ายเป็นศูนย์กลางของชุมชน และด้วยอำนาจทางการเมืองที่ไม่ค่อยไปถึงในดินแดนแถบนี้เท่าไรนัก ทำให้ระยองเป็นที่ซ่อนสุมโจรผู้ร้าย โดยเฉพาะโจรสลัด จนทำให้ทางการต้องส่งทหารมาปราบปรามบ่อยครั้ง

ชื่อ “เมืองมะแสก หรือ เมืองพะแส” เป็นหัวเมืองฝ่ายตะวันออก และเป็นแหล่งส่งส่วยศิลาปากนก รวมทั้งสิ่งของอีกหลายอย่างประกอบด้วยงาช้าง ฝาง กำมะถัน ดินประสิ่ว ผ้าขาว ผ้าแดง เสื้อต่าง ๆ ไม้แดง และไม้ดำ¹⁴ ซึ่งเมืองมะแสกหมายถึง “บ้านประแส” บริเวณปากน้ำประแส อำเภอกะกอก จังหวัดระยอง และชื่อนี้สอดคล้องกับจดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาชาร์ด (Guy Tachard) ผู้เดินทางเข้ามาเมื่อ พ.ศ. 2230-2231 ได้ระบุว่า ระหว่างการเดินทางจากเมืองจันทบุรีไปยัง เกาะเสม็ด ได้แวะพักที่บ้าน “Pessay” และจากหมู่บ้านนี้ไปต้องใช้เวลาเดินอีกสองวันถึงอ่าวเกาะเสม็ด¹⁵ บ้านประแสนี้จึงเกิดขึ้นแล้วอย่างน้อย ตั้งแต่รัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2175-2231)

เส้นทางการค้าทางทะเล

แผนที่แสดงตำแหน่ง
แหล่งเรือจม ในภูมิภาค
ตะวันออก พุทธศตวรรษที่
21-23

ชายฝั่งทะเลตะวันออกเป็นเส้นทางเดินเรือผ่านไปสู่ดินแดนตะวันออก มีเรือสินค้าแล่นผ่านทั้งนำสินค้าออกไปยังต่างแดน และนำเข้ามา บ้างเป็นเรือสำเภาหลวงเดินทางไปกลับต่างประเทศ แหล่งโบราณคดีใต้น้ำหินบุษ ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาแหลมหญ้า-หมู่เกาะเสม็ด จังหวัดระยอง เป็นตำแหน่งที่พบเศษภาชนะดินเผาสำคัญประเภทไหสีหู ไหสำคัญของอยุธยาที่มีแหล่งผลิตอยู่ที่เตาแม่ น้ำน้อย จังหวัดสิงห์บุรี จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นแหล่งที่มีเรือสำเภาโบราณมาจอดอยู่ และจากการสำรวจใน พ.ศ. 2537 โดยคณะสำรวจและอาสาสมัครพิทักษ์มรดกวัฒนธรรมทางทะเลของงานโบราณคดีใต้น้ำได้พบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมาก เช่น

หม้อทะนนหรือขวดปากฟุ่มผาย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 20
อย่างไรก็ตาม แม้การสำรวจจะยังไม่พบตัวเรือ แต่หลักฐานดังกล่าว
ก็ช่วยเสริมความรู้ให้กับประวัติศาสตร์การค้า และการเดินเรือในอ่าวไทย
โดยเฉพาะในช่วงรัชสมัยของพระเจ้าปราสาททองได้มีพ่อค้าจากประเทศ
ตะวันตกโดยเฉพาะฮอลันดาเข้ามาตั้งสถานีการค้าในพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาค
ตะวันออก จนทำให้การค้าชายทางทะเลเจริญรุ่งเรืองขึ้น ซึ่งการเดินทาง
ทะเลเพื่อเชื่อมโยงการค้าจากกรุงศรีอยุธยาไปยังดินแดนตะวันออกสู่จีน
และญี่ปุ่นได้ต่อไป ซึ่งได้เดินทางผ่านดินแดนชายทะเลตะวันออกแห่งนี้

นอกจากนี้ การสำรวจทางโบราณคดีของโครงการโบราณคดีใต้น้ำ
ของกองโบราณคดีเมื่อ พ.ศ. 2518 บริเวณปากน้ำประแส ตำบลประแส
อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ในระดับความลึก 45 เมตร พบซากเรือสำเภา
อายุราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 ภายในเรือพบโบราณวัตถุ ได้แก่ เครื่องสังคโลก
เตาครีส์ขนาดเล็ก และเครื่องเคลือบลายครามจีน¹⁶ ซากเรือและโบราณวัตถุ
ที่พบที่แหล่งเรือจมคล้ายกับแหล่งเรือจมที่พบอีกหลายแห่งในพื้นที่จังหวัด
ใกล้เคียง เช่น **เรือพัทยา** (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22) พบที่ตำบลพัทยาใต้
อำเภอเมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี **เรือสีซัง 1 และ 2** (อายุราวพุทธศตวรรษที่
21-23) พบที่ตำบลเกาะสีซัง อำเภอเกาะสีซัง จังหวัดชลบุรี และ**เรือกระ
ดาด** (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22) พบที่เกาะกระดาด ตำบลเกาะหมาก
อำเภอแหลมงอบ จังหวัดตราด ซึ่งจากการวิเคราะห์พบว่าเรือจมเหล่านี้มี
ทั้งเรือที่ต่อขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (คล้ายเรือบุกิตจาкас (Bukit
Jakas)) เรือที่กำลังเดินทางออกมาจากเมืองท่าทางตอนใต้ของจีน (เรือสี
ซัง 1) และเรือที่มีแหล่งกำเนิดที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรือทางตอนใต้ของจีน
เพื่อแวะซื้อภาชนะของไทย และน่าจะกำลังมุ่งไปขายสินค้าที่ฟิลิปปินส์
(เรือสีซัง 2) รวมทั้งแหล่งเรือจมอื่น ๆ เช่น **เรือรางเกวียน** อำเภอสัตหีบ
จังหวัดชลบุรี (พุทธศตวรรษที่ 22-23) และ **เรือบางกะไชย 2** อำเภอแหลมสิงห์
จังหวัดจันทบุรี (พุทธศตวรรษที่ 22) เป็นต้น ซึ่งหลักฐานเหล่านี้สะท้อนให้
เห็นว่ามียุทธการค้าชายทางทะเลเกิดขึ้นที่บริเวณเมืองชายฝั่งตะวันออก
ของประเทศไทยในสมัยอยุธยาอย่างชัดเจน

การกู้ชาติในสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

คราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 บ้านเมืองระส่ำระสาย บางหัวเมืองของอยุธยาได้รับผลกระทบตามไปด้วย ต่อมาเมื่อพระเจ้าตากสินฯ ได้นำทัพจากอยุธยาตีฝ่าวงล้อมพม่า และได้เดินทางมายังดินแดนตะวันออกเพื่อชักชวนเจ้าเมือง และหาไพร่พลไปร่วมศึก เมื่อท่านเดินทางมาถึงระยอง ในคราวนั้นมีเจ้าเมืองระยอง คือ พระยาระยอง (บุญเมืองหรือบุญเรือง) เมื่อทราบข่าวเรื่องพระเจ้าตากสินฯ จึงพาคณะกรรมการเมืองเข้ามาสวามิภักดิ์พระเจ้าตากสินฯ จึงพาไพร่พลเข้ามาพักอยู่ที่วัดลุ่มสองคืน และตั้งค่ายขุดคูปักขากล้อมบริเวณที่พักไว้ ในขณะที่พระเจ้าตากสินฯ ยกทัพมาระยองนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียทีแก่พม่า ทำให้กรรมการเมืองระยองคิดระแวงว่าพระเจ้าตากสินฯ เป็นกบฏ จึงยกพลเข้าตีค่ายพระเจ้าตากสิน แต่พระเจ้าตากสินฯ ทรงทราบเสียก่อนจึงสั่งให้ไพร่พลเตรียมพร้อม

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เล่าความตอนนี่ว่า

“...ครั้นรุ่งขึ้นวัน ๓๒ ค่ำ นายกล้าคุมไพร่ ๑๐๐ นำเสด็จไปถึงพัทยา หยุดประทับแรมที่นั่น รุ่งขึ้นยกมาจ่อมเทียนประทับแรมที่นั่นคืนหนึ่ง จึงยกมาแรมทัพโก่เตี้ย รุ่งขึ้นมาประทับแรมสัตตทีบ แล้วยกมาชายทะเล ประทับแรมอยู่จนเพลารุ่ง ขึ้นมาประทับที่นโด่ง รุ่งขึ้นประทับแรมน้ำเก่า ผู้รั้งเมืองระยองกรรมการทั้งปวง ชวนกันมาต้อนรับเสด็จ ถวายธัญญาหารเกวียนหนึ่ง เสด็จดำเนินมาถึงประตู จึงพระราชทานปืนคาบศิลาบอกหนึ่งแก่ผู้รั้งเมืองระยอง แล้วเสด็จมาประทับอยู่ ณ วัดลุ่ม ๒ เวน รับสั่งให้จัดสำเสียงอาหารชุดค่าคุณ แลนายบุญรอดแสนอ่อน นายบุญมาน้องเมียพระยาจันทบูร เข้าถวายตัวทำราชการอยู่ด้วย จึงนำคุณทรหัสย์กราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าแจ้งเหตุว่า ชนรามหมื่นส้อง นายทองอยู่ นกเล็ก ชนจำเมืองด้วง หลวงพลแสนหาญกรรมการเมืองระยอง คบคิดกันคุมพรรคพวกพลทหารประมาณ ๑๕๐๐ เศษจะยกเข้ามาทำประทุษร้าย จึงมีพระราชบริหารสั่ง

ให้หาผู้รั้งเมืองระยองมาถามว่า เรามาทำราชการทั้งนี้ไซ้ไร ด้วยกรุณาจะให้ สมณทวิชาจารย์ประชาราษฎรทั้งปวงเป็นสมานสุขสามัคคีรสมิได้วิหิงษาซึ่ง กระทำการอุบายประทุษร้ายเราผู้มีกรุณาจิตต์นั้นจริงหรือประการใด ผู้รั้ง เมืองระยองมิรับ ตรัสทราบพระญาณด้วยอาการกิริยา จึงตรัสสั่งให้หลวง พรหมเสนาคุมตัวจำไว้ แลสั่งให้เตรียมสรรพอาวุธ ผูกข้าง ม้า ปืนใหญ่ ปืนน้อย ตั้งจุกทางไว้ครบสรรพ...”¹⁷

สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ระยองที่กล่าวถึงคือ วัดลุ่ม เป็นสถานที่ที่พระเจ้าตากสินฯ เดินทางมาพักทัพเพื่อเตรียมกู้เอกราช เมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จฝ่าวงล้อมพม่า และไปเสด็จประทับอยู่ที่วัดลุ่มเมือง ระยองเมื่อเตรียมการเข้าเมืองจันทบุรี ระหว่างที่พระองค์ประทับอยู่นั้น ได้มีการล้อมโจมตีโดยเจ้าเมือง และชาวเมืองระยอง โดยได้ยิงปืนใหญ่เข้ามา ในค่าย และล้อมเขามาทางวัดเนิน แต่ไม่สามารถตีค่ายของพระเจ้าตากสินฯ ลงได้ ซึ่งในคราวนั้นทหารชาวระยองได้ถูกจับหลายคน

ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ฉบับบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน กล่าวถึงว่าในวันเสาร์ขึ้น 4 ค่ำ เดือนยี่ ปีจอ อัฐศก (จ.ศ. 1128 หรือ พ.ศ. 2309) พระเจ้าตากสินฯ ได้รวบรวมไพร่พลจำนวนหนึ่งยกมาตั้งหลักที่วัดพิชัย ก่อนจะต่อสู้กับทัพพม่าที่ตามมา จนพม่าแตกพ่ายไป จึงออกเดินทางกลับบ้านข้าวเม่า ลำบัวติต และได้ต่อสู้กับกองทัพพม่าที่ติดตามมาที่บ้านโพสามหาว เมื่อทัพพม่าแตกพ่ายไป จึงยกพลหยุดประทับแรมที่บ้านพรานนก ก่อนจะมีการสู้รบกับกองทัพพม่า ที่มาจากบางคาง เมื่อตีไล่พม่าแตกกระจายไป ชุนชำนาญไพร่สนธน์ และนายกองสามภักดี จึงได้นำเสด็จทัพพระเจ้าตากสินฯ ไปยังบ้านดง และได้ปราบทัพชาวบ้านดงที่ตั้งตนเป็นอิสระจนแตกพ่ายไป แล้วจึงเดินทางไปยังตำบลหนองไม้ทง

ก่อนจะเดินทางไปยังเมืองนครนายก และหยุดประทับที่บ้านนาเรียง และเดินทางต่อไปยังเมืองปราจีนผ่านด่านกบแจะ จากนั้นได้ยกพลเดิน ฝ่าป่าไปประทับที่สำนักหนองน้ำ ในช่วงเวลานั้นเองมีผู้คนหนีตายจาก กองทัพพม่าที่ยกพลทั้งทางบกและทางเรือมาจากปากน้ำโจโลกี้ ขึ้นบกที่ท่าข้าม

พระเจ้าตากสินฯ จึงให้นายบุญมีขี่ม้าสวนทางลงไปประมาณ 200 เส้น (8 กิโลเมตร) ก็พบกับทัพพม่าดังกล่าวจึงกลับมาราบทูล จึงได้มีการตั้งรับกับกองทัพพม่าที่เดินไล่ขึ้นมาจนกองทัพพม่าแตกกระจาย จึงได้ยกพลต่อไปยังบ้านทองหลาง ตะพานทอง บางปลาสร้อย บ้านนาเกลือ ซึ่งนายกล้าที่คุมกองทหารอยู่ที่บ้านนาเกลือนั้นคิดประทุษร้ายต่อกองทัพพระเจ้าตากสินฯ แต่ต่อมาก็ยอมเข้ากับกองทัพพระเจ้าตากสินฯ ด้วยเกรงในพระบารมี ต่อมาได้ยกพลไปประทับที่นาจอมเทียน ทัพไก่อี้เสีย สัตหีบ หินโด่ง

เมื่อเคลื่อนพลมาถึง **น้ำเก่า** ผู้รั้งเมืองระยอง และเหล่ากรมการเมืองระยองได้ออกมาต้อนรับพร้อมทั้งถวายเสบียงอาหาร ก่อนจะนำเสด็จมายัง **ท่าประดู่** พระเจ้าตากสินฯ ได้ประทานปืนคาบศิลาให้แก่ผู้รั้งเมืองระยอง และได้เสด็จมาประทับต่อยัง **วัดลุ่ม** โดยได้ทรงบัญชาให้จัดเสบียงอาหาร ตั้งค่ายขุดคูในช่วงเวลานี้เอง นายบุญรอดแสนอ่อน นายมาด นายบุญมา น้องเมียพระยาจันทบูร เข้าถวายตัวรับราชการกับพระเจ้าตากสินฯ และได้กราบทูลว่า ขุนรามหมื่นส้อง นายทองอยู่ นกเล็ก ขุนจำเมือง ด้วง หลวงพลแสนหาญ กรมการเมืองระยองคิดทรยศ จึงได้มีการสู้รบกันบริเวณค่ายหลวงจนฝ่ายขุนจำเมือง และกองกำลังพ่ายไปจากนั้น จึงให้เหล่ากองทัพของพระองค์พักอยู่ที่เมืองระยองประมาณ 7-8 วันเพื่อบำรุงกำลัง

ในช่วงเวลานั้นพระเจ้าตากสินฯ ได้หมายจะหาพันธมิตรร่วม จึงส่งสาสน์ไปยังพระยาจันทบูร เจ้าเมืองจันทบูร ซึ่งยังไม่เป็นที่แน่ชัดว่าเข้าฝ่ายใด โดยพระยาจันทบูรให้การต้อนรับทูตของพระเจ้าตากสินฯ อย่างดี พระยาจันทบูรแม้จะมีท่าทีที่ดี แต่ก็ยังไม่ไว้วางใจในกองทัพพระเจ้าตากสินฯ จึงเจ็บหายไปในขณะนั้นนายบุญเมือง ผู้รั้งเมืองบางละมุง เดินทางผ่านเมืองระยอง โดยได้ถือหนังสือพม่าเพื่อส่งไปยังพระยาจันทบูรให้อ่อนน้อมต่อพม่า พระเจ้าตากสินฯ จึงรอดูท่าทีของพระยาจันทบูร และพระเจ้าตากสินฯ ก็ได้ส่งสาสน์ไปยังพระยาราชาศรี เจ้าเมืองพุทไธมาศ โดยพระยาราชาศรีตอบตกลงจะส่งกองทัพขึ้นมาสมทบแต่ขอให้พันธุคุณรสุมเสียก่อน

ต่อมากลุ่มพวกที่เคยเข้ามาโจมตีค่ายหลวงที่ถูกตีพ่ายไปครั้งนั้น

เข้ามาปล้นค่ายของพระองค์อีก พระเจ้าตากสินฯ จึงตัดสินใจเดินทัพออกจากเมืองระยองไปยังบ้านประแส บ้านไช้ (บ้านไร่) บ้านคา บ้านกล้า บ้านแก่ง อันเป็นพื้นที่ของขุนรามหมื่นล้อมพำนักอยู่ เมื่อได้มีการสู้รบกันจนฝ่ายขุนรามพ่ายแพ้ไป หากแต่ขุนรามหมื่นล้อมหนีไปอยู่กับพระยาจันทบูร จับได้แต่ไพร่พลที่เหลือ จึงเสด็จกลับไปยังเมืองระยอง เพื่อสะสมเครื่องสรรพาวุธ บำรุง รวบรวมกองทัพ

ในช่วงเวลานี้ นายทองอยู่ นกเล็ก ที่อยู่ ณ เมืองชลบุรี ประพฤติพาลทุจริต และไม่ขึ้นกับพระเจ้าตากสินฯ อีกทั้งยังคอยสกัดตัดทางสัญจรเหล่าผู้คนที่จะเดินทางมา พระองค์จึงยกทัพทางน้ำไปปราบ โดยประทับอยู่ที่หนองมน จากนั้นจึงยกทัพไปประทับอยู่ ณ วัดหลวงไกลจากตัวเมืองประมาณ 100 เส้น (4 กิโลเมตร) และให้นายบุญรอด แขนอ่อน นายขึ้น บ้านค่าย ผู้เป็นสหายของนายทองอยู่ จนนายทองอยู่ยอมสวามิภักดิ์ และได้เชิญเสด็จพระเจ้าตากสินฯ เข้าไปยังเมืองชลบุรี จากนั้นจึงเสด็จกลับมายังเมืองระยอง ส่วนพระยาจันทบูรนั้นด้วยมีขุนรามหมื่นล้อมยุยง จึงคิดประทุษร้ายต่อกองทัพพระเจ้าตากสินฯ จึงออกอุบายให้พระสงฆ์มาทูลเชิญเสด็จเข้าไปยังเมืองจันทบูร พระเจ้าตากสินฯ นั้นพอจะทรงทราบแล้วว่าพระยาจันทบูรคิดไม่ซื่อ จึงทำที่เสด็จตามคำเชิญ จึงได้เตรียมกองทัพออกจากเมืองระยองผ่านบ้านพลอยแหวน และเสด็จประทับที่วัดแก้วริมเมืองจันทบุรี โดยไม่เคลื่อนทัพไปทางใต้ตามหลวงปลัดที่พระยาจันทบูรให้มานำเสด็จ เมื่อเป็นที่ซัดจ้ำจี้แล้วพระยาจันทบูรคิดประทุษร้ายเป็นแน่ จึงยกทัพเข้าตีเมืองจันทบูรจนได้รับชัยชนะ

จากนั้นได้ยกทัพทางเรือไปถึงบ้านทุ่งใหญ่ และปราบเหล่าเรือสำเภากันที่ไม่ยอมอ่อนน้อมจนสำเร็จ พระองค์จึงเสด็จกลับเมืองจันทบูร ในเวลานั้นกรุงเทพฯ ได้รับความเสียหายจากการอยู่ในปกครองของพม่า ประกอบกับเกิดการตั้งตนเป็นอิสระของเหล่าผู้รั้งเมืองที่ขึ้นแก่กรุงเทพฯ จึงเสด็จจากเมืองจันทบูรทางน้ำไปยังเมืองชลบุรี และได้ปราบเหล่าขุนนางที่สร้างความไม่สงบในพื้นที่ จากนั้นยกพลขึ้นบกที่ปากน้ำเมืองสมุทรปราการ เข้าตีเมืองธนบุรี กองทัพพม่าจึงถอยร่นขึ้นไปยังค่ายโพธิ์สามต้น กองทัพ

พระเจ้าตากสินฯจึงตามขึ้นไปเอาชนะกองทัพพม่าได้ที่ค่ายโพธิ์สามต้น จนสามารถกอบกู้กรุงศรีอยุธยาจากกองทัพพม่าได้สำเร็จใน จ.ศ. 1129 หรือ พ.ศ. 2310 โดยใช้เวลาในการกอบกู้บ้านเมืองทั้งสิ้น 7 เดือน

ระยองในสมัยธนบุรี

เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปราบดาภิเษกเสด็จขึ้นครองกรุงธนบุรี ก็มีพระราชดำริถึงการป้องกันประเทศให้พ้นจากการคุกคามจากพม่าก่อน ขณะเดียวกันก็ได้ส่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ไปเกลี้ยกล่อมผู้คนในสมัยกรุงเก่าให้กลับเข้ามาอยู่รวมกันอยู่ถิ่นเดิม เพื่อกลับเป็นบ้านเมืองขึ้นใหม่ พร้อมกันนี้ก็ได้อัดกองกำลังทหารออกไปคอยให้ความคุ้มครองท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งวิธีการนี้ช่วยให้บ้านเมืองกลับเป็นปึกแผ่นรวดเร็วขึ้น โดยในชั้นต้น กรุงธนบุรีมีหัวเมืองใกล้เคียงเข้ามาอยู่ในอำนาจราว 11 เมือง คือ กรุงเก่า ลพบุรี อ่างทอง ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด นครไชยศรี สมุทรสงคราม และเพชรบุรี ซึ่งตั้งอยู่ใจกลางประเทศและอุดมสมบูรณ์

ในสมัยกรุงธนบุรีซึ่งเป็นสมัยแห่งการทำสงคราม เกิดปัญหาการขาดแคลนแรงงานที่มีประสิทธิภาพ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเปิดโอกาสอย่างกว้างขวางให้คนต่างชาติเข้ามารับราชการ รวมทั้งเข้ามาตั้งถิ่นฐาน โดยเฉพาะคนจีน ซึ่งพบว่ามิชชันนารีเข้ามาตั้งรกรากแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออกด้วย เช่นที่ ตราด จันทบุรี ระยอง ชลบุรี ไปจนถึง ฉะเชิงเทรา โดยในจังหวัดระยอง ส่วนใหญ่เป็นคนจีนแต่จิวซึ่งมักจะประกอบอาชีพประมง ค้าขาย ปลูกพืชไร่ ส่วนคนจีนไทหล่านิยมทำงานช่าง เช่น ช่างต่อเรือ และทำไร่ ส่วนเมืองจันทบุรีซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล และมีความอุดมสมบูรณ์ เมื่อคนจีนเข้ามา ก็เริ่มกลเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจขึ้น เกิดอาชีพใหม่ ๆ เช่น ทำไร่พริกไทย ทำสวนผลไม้ ขุดพลอย เจียรระโนพลอย¹⁸

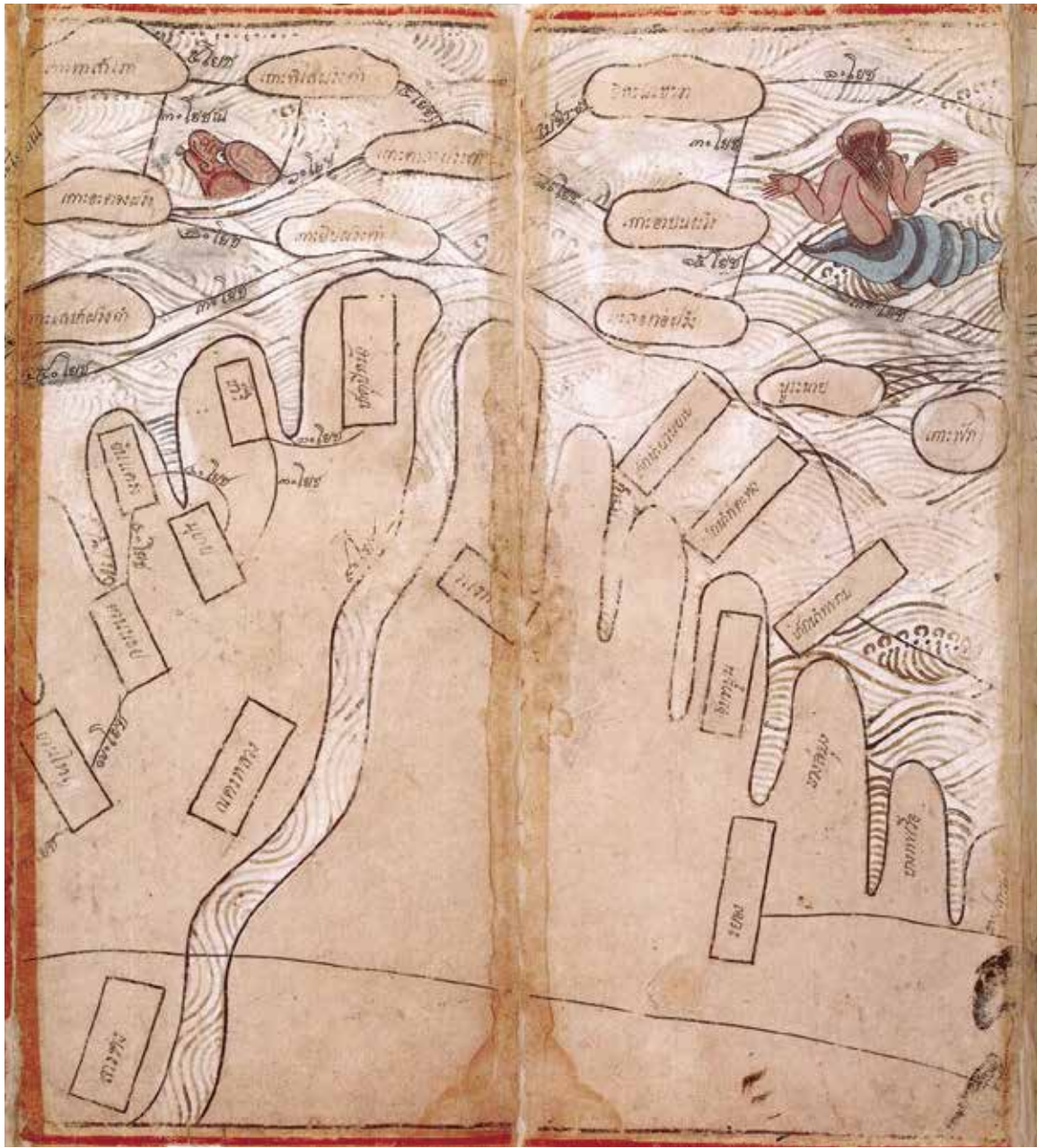

บน
ร่องรอยของศิลาแลงและ
พระพุทธรูปหินทรายสมัย
อยุธยาที่วัดบ้านค่าย
ล่าง
ห่างจากวัดบ้านค่ายราว
3 กิโลเมตร มีคันดินเป็น
แนวยาวล้อมเป็นค่าย
รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส

หัวเมืองชายฝั่งทะเล เกาะ และสถานที่สำคัญที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท
ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก

แผนที่โบราณแสดงเส้นทางและเมืองต่าง ๆ ชายทะเล ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ที่มา: คณะกรรมการประมวลเอกสารและจดหมายเทศฯ, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี, พิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542, 170-171.)

แผนที่โบราณแสดงเส้นทางและเมืองต่าง ๆ ชายทะเล ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ยังโปรดให้เจ้าพระยาศรีธรรมธราช จัดหาสมุดไทยคุณสมบัตินี้ให้ช่างเขียนเรื่องไตรภูมิขึ้นเป็นภาพสวยงาม โดยสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีนี้ปรากฏภาพไตรภูมิ จักรวาลตามโลกทัศน์ ของพระพุทธศาสนา มีการถ่ายทอด และจำลองแผนที่หัวเมืองชายทะเล ตามภูมิศาสตร์โลกมนุษย์ ซึ่งปรากฏชื่อหัวเมืองชายฝั่งทะเลต่าง ๆ ได้แก่ บางปลาสร้อย บางลุ่ม จันทบูร เป็นเมืองชายฝั่งทะเล และระยอง เป็นเมืองภายในพื้นแผ่นดิน และมีเส้นทางบกเชื่อมต่อไปยังกรุงศรีอยุธยา จึงเห็นได้ว่า ในช่วงสมัยนี้ระยองคงเป็นหนึ่งในหัวเมืองชายฝั่งทะเลที่อยู่ภายใต้ ความรับผิดชอบของอัครเสนาบดีกรมท่า (พระยาพระคลัง) ร่วมกับหัวเมือง ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกทั้ง 9 เมือง ได้แก่ นนทบุรี สมุทรปราการ สมุทรสงครามสาครบุรี ชลบุรี บางละมุง ระยอง จันทบุรี ตราด โดยหัว เมืองเหล่านี้จะมีเจ้าเมืองมีหน้าที่ปกครองดูแล¹⁹

ระยองในสมัยรัตนโกสินทร์

พลวัตที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาล้วนแสดงให้เห็นว่า เมืองระยองมีบทบาท และความสำคัญอย่างชัดเจนในฐานะการเป็นเมืองท่า ค้าขายแห่งหนึ่งในภูมิภาคตะวันออก มีการผสมผสานผู้คนหลากหลายเชื้อชาติ จนกลายเป็นชุมชนใหญ่ มีการตั้งถิ่นฐานในบริเวณ 2 ลุ่มน้ำสำคัญ คือ ลุ่มน้ำระยองและลุ่มน้ำประแส

ภูมิสถานธรรมชาติ

ด้วยความเป็นเมืองชายฝั่งทะเลเป็นทางผ่านของเรือนานาชาติที่ เข้ามา บรรดาพ่อค้า มิชชันนารี นักสำรวจต่างประเทศจึงได้บันทึกสภาพ พื้นที่ ลักษณะภูมิประเทศของระยองและภูมิภาคตะวันออกไว้ ดังนี้

1. ฌ็อง-บาติสต์ ปาล็อกัวซ์ มิซชันนารีชาวฝรั่งเศสที่เข้ามากรุงสยามราว พ.ศ. 2372 ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เพื่อเผยแผ่ศาสนาคริสต์และได้มีการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ระหว่างเดินทางไปยังเมืองจันทบุรีและหัวเมืองบนชายฝั่งตะวันออก ในช่วงที่เดินทางไปยังเกาะสีชัง เกาะเสม็ด และเกาะแห่งอื่น ๆ ได้พบเห็นอาชีพเก็บรังนกเป็นอาชีพหลักของชาวเกาะแถบนี้ ดังที่บันทึกไว้ว่า

“...เกาะเสม็ดเป็นเกาะค่อนข้างใหญ่ มีบ่อน้ำจืดและสระใหญ่ปลาชุม แต่ไม่มีคนอาศัยอยู่นอกจากครอบครัวเจ้าพนักงานด้านภาษีครอบครัวเดียว ซึ่งปีที่แล้วมานี้ต้องหลบเข้าไปซุ่มซ่อนตัวอยู่ในป่า เมื่อพวกโจรมลายายกขึ้นบกและดำเนินการปล้นด้านภาษีที่ไม่มีคนอยู่แล้ว เกาะนี้ปรากฏว่ามีความอุดมสมบูรณ์ไม่น้อย มีเปลือกหอยงาม ๆ ตามชายเกาะ มีหินเขี้ยวหนุมานก้อนใหญ่ ๆ และพลอยหินงามมากเช่นเดียวกัน...”²⁰

2. เซอร์ จอห์น เบาว์ริง นักการทูตชาวอังกฤษได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประเทศสยามครั้งเข้ามาเป็นราชทูตของบางกอกตั้งแต่ พ.ศ. 2392 เป็นต้นมา ได้รวบรวมความรู้เกี่ยวกับสยาม และเขียนหนังสือเรื่อง The Kingdom and People of Siam ในคราวที่ทำหน้าที่ราชทูตของบางกอกใน พ.ศ. 2393 เล่าเรื่องการปกครองของหัวเมืองว่า ราชอาณาจักรสยามประกอบไปด้วยหัวเมืองต่าง ๆ 41 หัวเมือง ปกครองโดยพระยาหรือข้าราชการผู้มีตำแหน่งสูงสุด แต่ละเมืองแบ่งย่อยเป็นอำเภออีกจำนวนมาก โดยมีกรมการเมืองรองลงมาเป็นผู้รับผิดชอบ โดยทางตอนใต้มี 10 เมือง ได้แก่ “...ปากลัดหรือนครเขื่อนขันธ์ ปากน้ำหรือสมุทรปราการ บางปลาสร้อยหรือชลบุรี ระยอง จันทบูรณหรือจันทบุรี พริบพรีหรือเพชรบุรี ชุมพรไชยา และกลางหรือสลา...”²¹

3. อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโอต์ นักสำรวจในแวดวงประวัติศาสตร์ธรรมชาติชาวฝรั่งเศส ได้เข้ามาสำรวจดินแดนชายฝั่งทะเลตะวันออกในสมัยรัชกาลที่ 4 ระหว่าง พ.ศ. 2401-2404 จากจันทบูรณไปเขมร ไชยอนนครวัด ก่อนกลับมากรุงเทพฯ ผ่านทางอรัญประเทศและภาคตะวันออก การเดินทางไปลัดเลาะไปยังชายฝั่งและเกาะต่าง ๆ เช่น เกาะนมสาว หมู่เกาะมัน

หม้อต้มสาร และเกาะคราม มูโอดีได้เล่าเรื่อง **เกาะมัน** ของจังหวัดระยอง ไว้ว่าเกาะมันมีธรรมชาติมีสัตว์ประเภทต่าง ๆ รวมทั้งมีห้วมันขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งน่าจะเป็นที่มาของชื่อเกาะมัน ดังความว่า

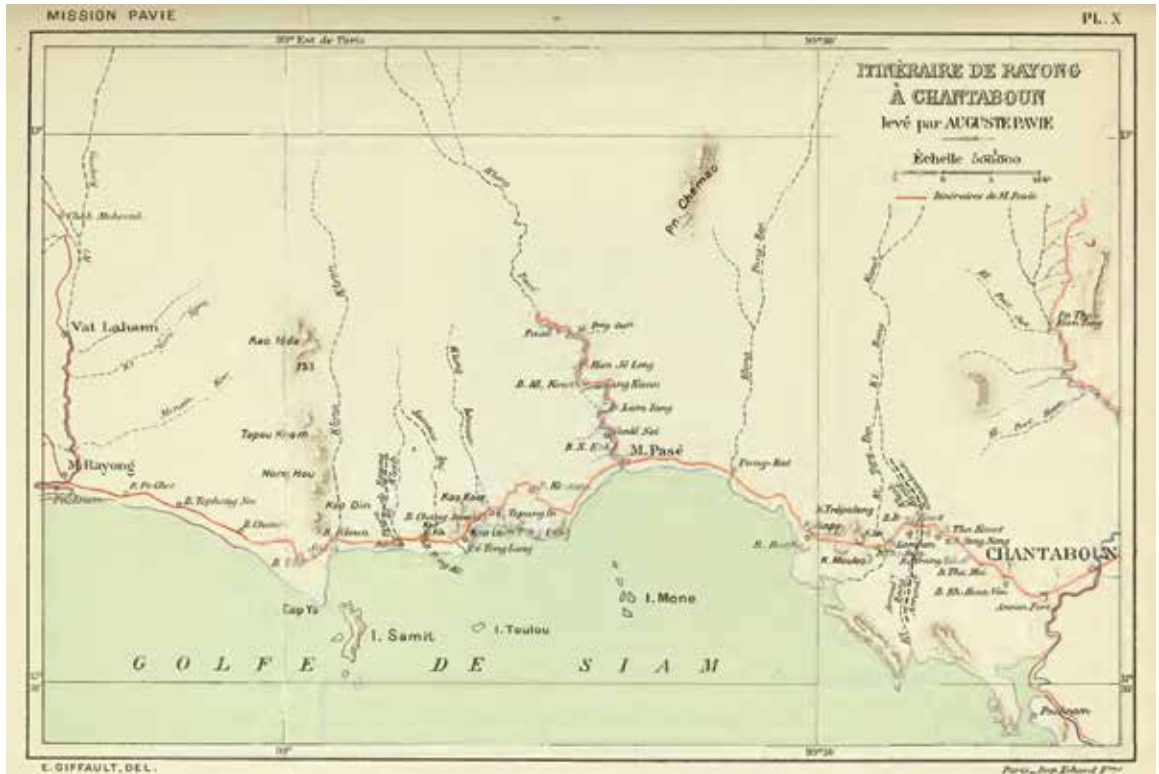
“ประกอบไปด้วยเกาะ 3 เกาะ เกาะที่มีชื่อเรียกอย่างเดียวกันและตั้งอยู่ติด ๆ กัน เกาะที่มีขนาดใหญ่ที่สุดอยู่ห่างจากฝั่งเพียง 12 ไมล์ สัตว์ปีกเท่าที่พบเห็นบนเกาะแห่งนี้มีเพียงนกอินทรี นกพิราบดำเพียงไม่กี่ตัว และนกพิราบขาวชนิดหนึ่ง ส่วนสัตว์จำพวกตะกวดนั้นมีอยู่เป็นจำนวนมาก ตอนเย็นเรามักจะเห็นมันคลานออกมาจากที่หลบซ่อน เสียงหนัก ๆ ขณะที่มีมันคลานผ่านบนใบไม้และกิ่งไม้แห้ง บางครั้งอาจจะทำให้คนเข้าใจว่าเป็นเสียงของสัตว์ที่มีขนาดใหญ่โตกว่านี้มาก

ตกตอนเย็นระดับน้ำเริ่มลดต่ำลง ข้าพเจ้าปล่อยให้เรือแล่นขึ้นไปเกยบนพื้นโคลน ซึ่งข้าพเจ้าสังเกตเห็นว่า ในช่วงกลางวันมันน่าจะเป็นหนองน้ำที่อุดมไปด้วยถ่านหิน ที่เกิดจากการระเบิดของภูเขาไฟ และยังได้กลิ่นกำมะถันค่อนข้างรุนแรง จนบางครั้งถึงกับจินตนาการไปว่า ตัวเองกำลังยืนอยู่บนปากปล่องภูเขาไฟตลอดทั้งคืนที่ผ่านมา

วันที่ 28 เรือของเราแล่นผ่านไปยังเกาะที่สอง ซึ่งตัวเกาะมีความสูงและมีความงดงามมากกว่าเกาะอื่น ๆ ในหมู่เกาะเดียวกัน ลักษณะของหินรอบ ๆ ตัวเกาะมีความงดงาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งยามที่น้ำลด และแสงแดดส่องมากระทบ นอกจากนี้ เรายังพบว่าห้วมันขึ้นอยู่มากมายทั่วทั้งเกาะ”²²

4. ออกุสต์ ฌอง-มารี ปาวิ ชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาสำรวจทั่วภูมิภาคอินโดจีน สยามและจีนตอนใต้ระหว่าง พ.ศ. 2426–2427 ปาวิได้จัดบันทึกแล้วรวบรวมใน Mission Pavie การสำรวจช่วงแรก ๆ เริ่มตั้งแต่วันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 (ค.ศ. 1883) –11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2427 (ค.ศ. 1884) โดยออกเดินทางจากเมืองบางกอกไปถึงแปดริ้ว ดังความว่า

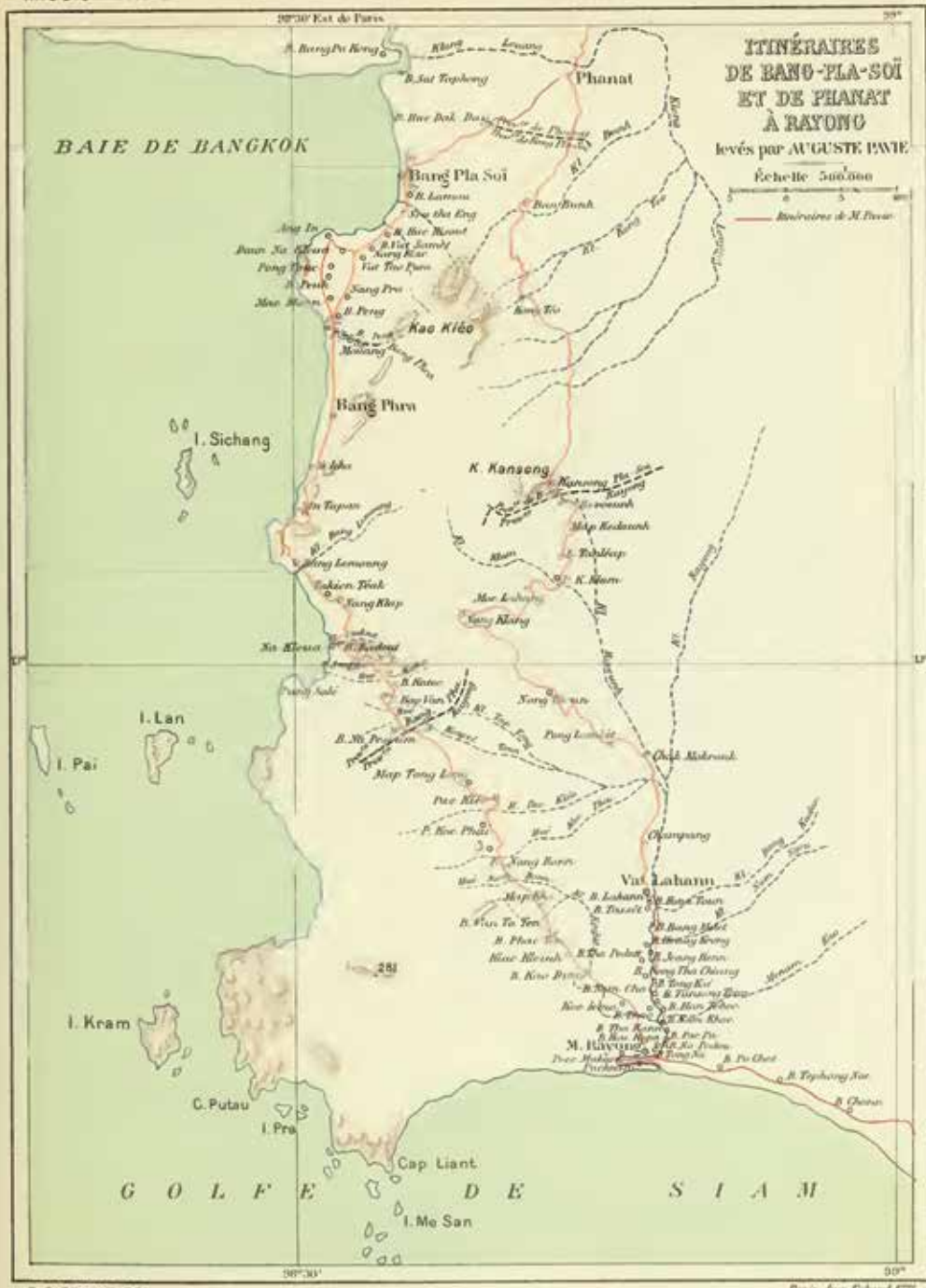
“แผนการเดินทางนั้นประกอบด้วย การสำรวจลำน้ำสายเล็ก ๆ สามสาย คือ คลองตะเครา (Klong Takoï) คลองตะเคียน (Tha Kien) คลองตะเกียบ (Kakiâp) และเส้นทางจากสารคาม (Sarekam)”²³ ไป **เมืองระยอง**²⁴

แผนที่แสดงเส้นทางจากเมืองระยองถึงเมืองจันทบุรีจากแผนที่ของ ออกุสต์ฌอง-มารี ปาวี ระหว่าง พ.ศ. 2426-2427

“ข้าพเจ้าข้ามที่ราบกว้าง ซึ่งน้ำจากแม่น้ำแปดริ้วและลำน้ำสาขาคจะไหลบ่าเข้ามาท่วมอยู่เสมอ และผ่านถนนและหมู่บ้านของชาวเขมรและชาวลาวจำนวนหนึ่ง จนมาถึงบางปลาสร้อย ซึ่งตั้งอยู่ริมอ่าวสยาม โดยผ่านเมืองพนัส (Phanat)²⁵ มีการเพาะปลูกข้าวที่เมืองนี้ คลองหลวง (Klong Louang)²⁶ เป็นลำน้ำสาขาสายสุดท้ายของแม่น้ำแปดริ้ว การเดินทางข้ามลำน้ำแห่งนี้ในฤดูฝนนั้นยากลำบากนัก เพราะไม่มีสะพานข้าม”

“ตั้งแต่เมืองบางปลาสร้อยไปถึง เมืองระยอง นั้น ใช้เส้นทางเรียบชายฝั่งไปสู่อ่าวเล็ก ๆ ที่ชื่อว่า อ่าวนาเกลือ (Na Kleua)²⁷ หลังจากนั้นจึงเดินทางตัดเข้าไปตอนในของชายฝั่งผ่านบริเวณที่ยื่นออกมาซึ่งไม่มีคนอาศัยอยู่ ปลายสุดของบริเวณนั้นเรียกว่าแหลมแสมสาร”

แผนที่เส้นทางจาก
บางปลาสร้อยและพนัสนิคม
เมืองระยองในแผนที่ของ
ออกุสต์ ฌอง-มารี ปาวิ

“บริเวณชายฝั่งนั้นมีความงดงามยิ่ง และบริเวณโดยรอบก็เป็น
แหล่งเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์”

“หลังจากที่เราเดินทางเข้ามาจากบริเวณชายฝั่งทะเลแล้ว ก็จะมุ่ง
เข้าสู่ป่า ซึ่งสามารถเดินทางได้อย่างสะดวกยิ่งโดยใช้เกวียน นิยมใช้มาก
ในช่วงลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ เพราะการเดินทางทางทะเลนั้นเป็นไปได้
ยากยิ่ง ที่ราบแถบ เมืองระยอง นั้นเป็นเนินทรายเล็ก ๆ ไปตลอด เต็มไป
ด้วยดินตะกอนซึ่งกระแสน้ำพัดพามาจากทางเหนือ ทำให้ที่ราบแห่งนี้กลายเป็น
เป็นท้องนาที่อุดมสมบูรณ์เป็นอย่างยิ่ง

เมืองระยอง นั้นเป็นศูนย์กลางการค้าและการเมืองที่มีความสำคัญ
ไม่มากนัก ชาวจีนหลายร้อยคน ซึ่งประกอบอาชีพค้าขายหรือเกษตรกรรม
ตั้งรกรากอยู่ ที่นี้ใช้เรือขนาดเล็กในเดินทางเลียบชายฝั่งตั้งแต่เมืองบาง
ปลาสร้อยไปจนถึงระยองนั้นประชากรเกือบทั้งหมดเป็นชาวสยาม”

จากบันทึกของปาวิ ทั้งการบันทึกเป็นเป็นตัวอักษรเชิงพรรณนา
และจากแผนที่ฉบับต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่าแหลมแสมสารซึ่งมีลักษณะเป็นผืน
แผ่นดินที่ยื่นออกมา เป็นจุดสำคัญของนักเดินเรือ เป็นหลักเขตที่ทำให้
ผู้เดินเรือทราบว่าอยู่ ณ ตำแหน่งใด และบริเวณแถบเกาะสี่ซึ่งเป็นแหล่ง
ก้ำบังเรือหากไม่สามารถจอดเทียบท่าได้ และจากบริเวณนี้ หากจะแล่น
เรือต่อไปยังชายฝั่งตะวันออกจะเปลี่ยนจากเรือมาใช้เกวียนแทน ซึ่งเป็น
เส้นทางที่นิยมใช้มากในช่วงลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ในช่วงฤดูฝน
เพราะการเดินทางทางทะเลนั้นเต็มไปด้วยความยากลำบาก ดังนั้นเมือง
ระยองจึงเป็นเมืองขนาดเล็ก มีชุมชนตั้งถิ่นฐานลึกเข้าไปในผืนแผ่นดิน
โดยไม่ใช้เมืองที่ตั้งถิ่นฐานชายฝั่งทะเลอย่างบางปลาสร้อยหรือจันทร์บูร

ระยะที่สองนั้น ออกุสต์ ปาวิและคณะ เดินทางสำรวจจากวัดละหาร
ซึ่งสันนิษฐานว่า ตั้งอยู่ในตำบลละหาร อำเภอปลวกแดง จังหวัดระยองไป
ยังเมืองแปดริ้วอีกครั้ง ก่อนจะเดินทางต่อไปยังเมืองนครนายก ซึ่งเขาได้
บรรยายการสำรวจแถบหัวเมืองชายฝั่งทะเลฝั่งตะวันออกในครั้งนี้ว่า

“แผนการเดินทางนี้ประกอบด้วยการเดินทางสำรวจแม่น้ำระยอง และเส้นทางจากวัดละหาร (Vat Lahann) ไปยังเมืองแปดริ้ว รวมทั้งแม่น้ำแปดริ้วและแม่น้ำนครนายกบางส่วน

ในฤดูฝนแม่น้ำระยองสามารถไหลไปถึงวัดละหาร ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำประมาณ 25 กิโลเมตรได้ ส่วนในฤดูแล้ง ลำน้ำบริเวณหมู่บ้านที่มีชื่อว่า นาประดู่ (Na Pedou) ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองระยองจะแห้งขอด เป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือ การเดินทางสู่วัดละหารนั้นเป็นไปได้ยากเพราะมีกระแสน้ำที่รุนแรงและสันดอนทรายเป็นอุปสรรค ส่วนบริเวณริมฝั่งแม่น้ำนั้นเป็นเขตเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์และมีหมู่บ้านของชาวยุโรปหลายหมู่บ้านตั้งอยู่ ต้นน้ำแม่น้ำระยองนี้อยู่ห่างไปทางตอนเหนือ 70 กิโลเมตร บนที่ราบสูง Kansang ซึ่งครอบคลุมอาณาเขตตั้งแต่เทือกเขากระวาน (Krevanh Mountains) ไปจนถึงทะเล การเดินทางไปเมืองแปดริ้วจะผ่านเขตสำคัญ ๆ ของแถบนี้

เส้นทางระหว่างวัดละหารไปถึงเมืองแปดริ้วนั้นตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำระยองและที่ราบลุ่มแม่น้ำคลองหลวง ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำแปดริ้ว ระหว่างแม่น้ำทั้งสองสายนี้ ที่ราบสูง Kansang ก็ค่อย ๆ ยกตัวขึ้นทีละเล็กทีละน้อยที่ใจกลางของป่าทึบ ซึ่งพาดผ่านตลอดฝั่งแม่น้ำระหว่างฝั่งขวาของแม่น้ำทั้งสองสายนี้ เป็นมีหมู่บ้านตั้งอยู่สองสามแห่ง

เป็นเรื่องยากที่จะตามทางน้ำเข้าไปในช่วงที่สายน้ำเข้าสู่ที่ราบของคลองบางหลวง ที่ราบสูงนั้นจะสูงชันกว่าฝั่งตรงข้าม คลองบางหลวงไหลผ่าน ที่ราบดินตะกอนทับถมซึ่งปกคลุมไปด้วยปากกว้าง ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ และเป็นป่าไผ่เสียเป็นส่วนใหญ่ ในฤดูฝนแทบจะไม่สามารถใช้วัวเทียมเกวียนในการเดินทางไปได้ การเดินทางไปเมืองพนัสนันจะสามารถใช้ช้างได้เพียงอย่างเดียว”

หลังจากนั้น ปาวีก็ได้ออกสำรวจจากเมืองระยองต่อไปจนถึงเมืองจันทบุรี

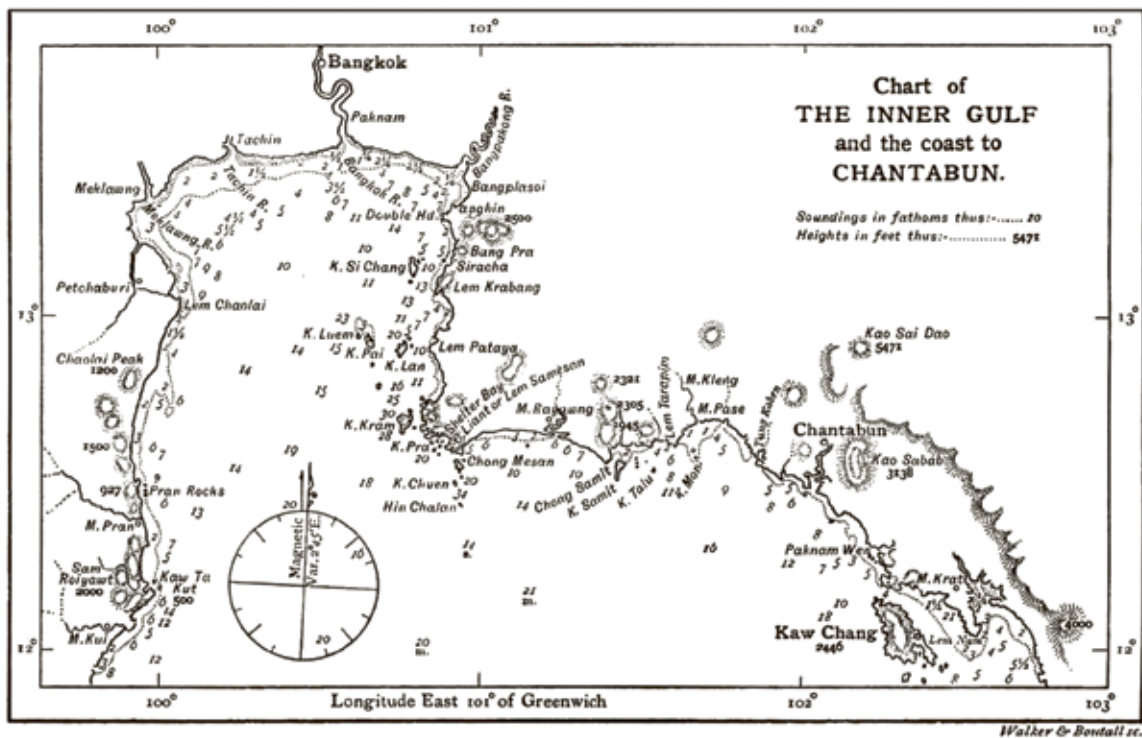
“นอกจากสำรวจเส้นทางตลอดชายฝั่งแล้ว ยังสำรวจแม่น้ำประแสร์ (Pasé River) อีกด้วย บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำประแสร์นั้นมีประชากรอาศัยอยู่เบาบาง เส้นทางส่วนใหญ่จะอยู่ใต้เงาไม้ เพราะมีไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่เรียงราย บริเวณนี้มีลำน้ำแปดสายไหลผ่าน แต่แม่น้ำประแสร์เป็นแม่น้ำสายสำคัญที่สุด

แม่น้ำประแสร์นั้นมีต้นกำเนิดบนที่ราบสูง ซึ่งอยู่ใกล้เทือกเขากระวาน อันเป็นต้นน้ำของคลองตะเคียน แม่น้ำคลองหลวง และแม่น้ำระยอง แม่น้ำกระแสร์ไหลผ่านเขตที่มีผู้คนอาศัยอยู่ด้านล่างเท่านั้น

เขตระหว่างเมืองระยองกับจันทบุรีมีชาวสยามอาศัยอยู่ทั่วไปและมีประชากรเชื้อสายจีน ซึ่งทำการค้าและการเกษตรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก หมู่บ้านหลายแห่งตั้งอยู่ตลอดเส้นทาง หมู่บ้านใหญ่ ๆ ได้แก่ บ้านแพ (Phè) อยู่ตรงข้ามกับเกาะเสม็ด หมู่บ้านทั้งสองนี้ค้าขายกันอย่างต่อเนื่อง บ้านกรำ (Klamm) เป็นเขตที่มีความมั่งคั่งมาก บ้านประแสร์ ตั้งอยู่ปากแม่น้ำประแสร์ และบ้านพังราด (Pang rat) ซึ่งจะพบทองคำ ทางตอนเหนือของหมู่บ้านนี้ เขาหัวแหวน (Kao Houa Ven) เป็นสถานที่ที่ชาวจีนทำการเพาะปลูก และเป็นครั้งแรกที่พบพริกไทย พวกเขาเก็บหินโมราและอัญมณีเกรดต่ำได้หลาย ๆ ที่”²⁸

จะเห็นได้ว่าบันทึก Mission Pavie ของออกุสต์ ฌอง-มารี ปาวี ชาวฝรั่งเศส ทำให้เห็นสภาพพื้นที่ภูมิประเทศระหว่างเมืองพนังไปยังเมืองระยอง อีกทั้งยังบอกเล่าถึงชุมชน และเส้นทางที่ใช้คมนาคมไว้อีกด้วย

5. เฮอริเบิร์ต วาริงตัน สมิธ เจ้ากรมเหมืองแร่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ระหว่าง พ.ศ. 2434–2439 ได้บันทึกจากสำรวจสภาพทางธรณีวิทยาและแหล่งแร่ในพื้นที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะในแถบพื้นที่ฝั่งคาบสมุทรมลายูทางฝั่งตะวันออกและตะวันตก ได้บันทึกสภาพพื้นที่ ชีวิตความเป็นอยู่ เหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ในเมืองระยอง โดยพบว่าเมืองระยองเป็นสถานที่ต่อเรือแห่งใหญ่ที่สุดในคาบสมุทร มีสินค้า

แผนที่แสดงการเดินทาง
สำรวจบริเวณอ่าวตอนใน
และชายฝั่งทะเลสู่จันทบูรณ
จากแผนที่ของ สมิธ
ระหว่าง พ.ศ. 2434-2439
ของ H. Warington
Smyth

ขึ้นชื่ออย่างเช่น กะปิ เรือเปิด การเพาะปลูกข้าวคุณภาพดี ลูกไม้ และป่าไม้
มีรายละเอียดเกี่ยวกับระยองมากกว่าบันทึกใด ๆ ที่ผ่านมา ดังความว่า
“แหลมสมสาร หรือ Cape Liant เคยมีชื่อเสียงเป็นช่องสูมของโจรสลัด
โดยพวกกันซุกซ่อนตัวที่นี่และที่ช่องเสม็ด ด้วยบริเวณนี้เป็นแหล่งค้าขาย
ที่เฟื่องฟู ด้วยเป็นจุดที่เป็นร่มเงาและลับตาคน บริเวณนี้จะมีโรงหล่อเป็น
แหล่ง เพื่อปราบและควบคุมดูแลโจรสลัด

...ด้วยหวังว่าจะแวะจอดที่ ระยอง ซึ่งเป็นสถานที่ต่อเรือแห่งใหญ่
ที่สุดในคาบสมุทร เราจึงได้มุ่งสู่หน้าสู่เกาะสะเก็ด ซึ่งตำแหน่งในแผนที่ระบุ
ว่าอยู่ห่างจากแม่น้ำระยอง เราได้เจอกับลมอ่อน ๆ และมันก็ยังพัดไม่เลิก
จนถึงตอนเย็นเมื่อเราทอดสมออยู่นอกบริเวณที่เราคาดว่าน่าจะเป็นที่จอด
พักเรืออันน่าพึงพอใจ ขณะที่กำลังขึ้นฝั่งด้วยเรือเบอร์ทอน (Berthon) เรา
ก็พบว่าเรานั้นพลาดไปถนัด เพราะที่นั่นมีเพียงกระแสน้ำขนาดเล็กและมี

ชาวประมงจำนวนมากประกอบอาชีพทำโรงงานผลิตกะปิ แต่เมื่อคืบหน้าไปอีกราว 5 ไมล์ ทันใดนั้นเราก็ได้ปะทะกับคลื่นอันน่าคลื่นเหียนเป็นที่สุด ชายคนที่กำลังมองออกไปทางนั้นบอกว่ามันคือ กะปิ ซึ่งอยู่ที่โค้งท่าเรือ เห็นได้ชัดว่ามี กะปิ ที่มากเกินกว่าเหตุที่อยู่ห่างออกไปไกลเกินเศษหนึ่งส่วนสี่ไมล์ “เตรียมพร้อมที่จะจอดทอดสมอได้แล้ว” เจ้าหน้าที่ซึ่งเฝ้ามองอยู่ตอบกลับมา “ที่นี่แหละคือระยอง”

ในฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้แม้เส้นทางดูเหมือนว่าจะง่ายกว่าแต่ที่ว่าห้ามไปเด็ดขาด แม่น้ำจะไหลออกมาจากด้านหลังสันทรายเหมือนกับในที่อื่น ๆ อย่างที่เคยกล่าวถึงมาแล้ว แต่จะมีปริมาณน้ำที่มากกว่าหลังจากฤดูฝนผ่านพ้นไป ขณะที่ปริมาณน้ำสะอาดเหลือน้อยจะเป็นตอนที่น้ำทะเลจำนวนมากเริ่มทะเลจากอ่าวเข้ามาด้านในตามกระแสลมที่เปลี่ยนแปลง พายุบนฝั่งช่วยให้ทางเข้าปิดลงอย่างสิ้นเชิงจนกระทั่งจะเปลี่ยนฤดูใหม่เมื่อน้ำในแม่น้ำได้หนุนเนื่องออกมาอีกครั้ง โดยทะเลก็ออกมาจากช่องทางเปราะบางที่อยู่ตามแนวสันทราย ซึ่งนับแต่นั้นมันก็ได้กลายเป็นที่จอดเรือปากแม่น้ำจนกว่าแม่น้ำจะเปลี่ยนแปลงมันอีกครั้งหนึ่ง บริเวณที่เราเข้าไป ... อยู่ห่างจากเจดีย์องค์ที่สี่บอกตำแหน่งลำน้ำอีกแห่งหนึ่งราวครึ่งไมล์

ตัวเมืองมีคนอาศัยอยู่ราว 2 พันคน เป็นเมืองที่ตั้งงามตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำลึกเข้าไปในแผ่นดินประมาณ 2 ไมล์ ข้ามผ่านเนินทรายชายทะเลและเป็นศูนย์กลางของประชาชนในชนบทหรือหมายถึงชาวสยามขนานแท้ดั้งเดิมที่ไม่ได้ถูกผสมผสานความสัมพันธ์กับพวกจีนหรือชาวต่างชาติอื่น ๆ”

หุบเขาจะถูกแนวเทือกเขาที่สูงกว่า 2,000 ฟุตแบ่งแยกจากเมืองแกลงไปทางทิศตะวันออก ซึ่งเพิ่มคุณค่าทิวทัศน์ที่งดงามให้แก่หุบเขา โดยมี เกาะเสม็ด ตั้งอยู่ในส่วนเขาที่ขยายลงไปทางใต้ มีการเพาะปลูกข้าวคุณภาพดีจำนวนมาก แต่สิ่งก่อสร้างชื่อเสียงให้แก่ระยองรองลงมาจาก เรือเบ็ด และ กะปิ นั้นได้แก่ ลูกไม้และป่าไม้ โดยเฉพาะ ไม้ตะเคียน ซึ่งนำมาใช้ในการต่อเรือ

ฤดูกาลต่อเรือจะอยู่ในช่วงฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ไม้จะถูกนำมาที่นี่ ขณะที่ทะเลมีพายุรุนแรงโดยล่องมาตามแนวฝั่งทะเล ล่องเข้ามาโดยปราศจากลมใด ๆ ช่วยและมีเพียงเสียงเต็อนที่ดังมาไกล ๆ จากแผ่นดิน

ตอนใน เรือจะประสบความยากลำบากเมื่อแล่นเข้าไปข้างใน จากเวลานั้น จนเมื่อลมจากทางเหนือพัดเข้าจึงเป็นเวลาที่จะयोगถูกตัดขาดจากโลก ภายนอก และโดนคลื่นพายุพัดโหมกระหน่ำไปตลาดแนวชายฝั่งทะเลที่ เปิดโล่ง ตอนที่มรสุมตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มพัดเข้านั้น ขบวนเรือใหม่ ๆ ราว 30 ถึง 40 ลำที่เพิ่งจอดต่างก็พร้อมที่จะตีฝ่าพายุออกไป เรือเหล่านั้น บรรทุก กะปิ มาเต็มลำและนับเป็นโอกาสอันยิ่งใหญ่ที่พวกเขาจะได้เริ่มต้น แข่งกันเดินทางไปยังกรุงเทพฯ เพื่อขายกะปิให้ได้ราคาดีที่สุดในตลาด

“เส้นทางขนส่ง” ที่ครอเฟิร์ดระบุไว้ว่าเชื่อมต่อกับพื้นที่ฝั่งทะเลด้านนี้ กับบางปลาสร้อยไม่ได้ดีไปกว่า ทางเกวียน ที่พอใช้งานได้ในการเดินทาง ไปตามแนวชายฝั่งทะเล มีการวางสายโทรเลขไปตามเส้นทางสายนี้ แต่ เนื่องจากความที่มันอยู่ใกล้กับทะเลหลาย ๆ แห่งจึงมีสภาพที่ทรุดโทรมอย่าง น่าเป็นห่วง

โรงหล่อ เป็นสถานที่ที่มีความสำคัญในจังหวัดระยอง ทั้งผู้ชายและ เด็กหนุ่ม ๆ ราว 500 คนจะเข้ารับการฝึกฝนภายใต้การบังคับบัญชาของ นายทหาร ซึ่งโดยปกติจะเป็นชาวเดนมาร์ก ในจังหวัดจะมีผู้ชายเตรียมพร้อมที่จะถูกเรียกเข้าประจำการหรือเข้าเวร เป็นจำนวน 6,000 คน หรือ บางทีจะเรียกว่า เข้าเวร หรือรับการฝึก 3 เดือนในทุก ๆ 12 เดือน แต่เชื่อว่า พวกเขาคงไม่อาจจะเข้าประจำการในสนามรบที่เพียบพร้อมด้วยอาวุธได้ เพราะพวกเขาก็เหมือนกับกองกำลังอื่น ๆ ของสยามที่ย่อหย่อนต่อการบังคับ บัญชา แต่ถึงอย่างไรสถานี่แห่งนี้ก็นับว่ามีประโยชน์มากในการยับยั้งเรื่องการ จี๊ปลัน และมีคุณค่าในแง่ของการให้ความรู้ มีการพำรสอนระเบียบวินัยและ พวกเขาฉกรรจ์ก็ได้เรียนรู้ในสิ่งที่เป็นประโยชน์หลากหลาย ในขณะที่พวกเขา เด็ก ๆ ได้รับการสอนให้อ่านและเขียนแบบเดียวกับที่พวกเขาได้เรียนจากวัด ตอนที่อยู่บ้าน สิ่งหนึ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งก็คือการปฏิบัติตามคำสั่งให้มี ประสิทธิภาพมากกว่านี้

เรือฉลอม ที่ใช้ในการจับปลาในบริเวณนี้และออกไปจับปลาที่ชายฝั่ง ทะเลอื่นก่อนที่ฝั่งนี้จะมีพายุเข้า ส่วนใหญ่ดูเหมือนจะใช้แหวนจับปลาแบบ เก่าอย่างที่เราเคยเห็นใช้ที่อังกฤษและก็มีแม่กระทั่ง “เรือบดพับเก็บได้”

ลำเล็ก ๆ ที่สร้างในแบบเดียวกันและต้องใช้ลูกเรือบังคับเรือ 3 คน ดังนั้น สำหรับหน่วยรบที่สมบูรณ์หน่วยหนึ่งจึงต้องใช้คน 10 คนในเรือ 2 ลำ

ทุก ๆ คนต่างปฏิบัติต่อเราอย่างมีสัมมาคารวะ ซึ่งบางคนก็เห็น พ้องว่าเรื่องนี้เป็นหนึ่งในลักษณะนิสัยประจำตัวของชาวสยามโดยรวม สภาพชีวิตในสถานที่อย่างเช่นจังหวัดระยองมีลักษณะเฉพาะที่ไม่เป็นอย่างไร ชาวเอเชีย มันเกือบจะเสมือนโลกแห่งเกาะวอลเลซ (Wallace) หรือโรเบิร์ต หลุยส์ สตีเฟนสัน (Robert Louis Stevenson) มากกว่า ไม่มีสิ่งใดที่ทำให้ ผู้มาเยือนรู้สึกได้เลยว่าเขากำลังอยู่ในทวีปเดียวกับนักรบแห่งอารเบีย หรือไม่ก็นักต่อสู้ตามแนวชายแดนตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย เช่นเดียวกับ พวกพ่อค้าผิวดำในดินแดนหรือแรงงานผิวเหลืองในจีน ทั้งเรื่องการแสวงหา และแนวทางการดำเนินชีวิต เรื่องสีผิว หน้าตา รูปร่าง และนิสัยใจคอที่ ราวเริงเข้ากับคนง่ายของพวกเขาก็ดูเหมือนจะไม่มีสิ่งใดที่เหมือนกับคนเหล่านั้น ทั้งยังมีบุคลิกลักษณะที่แตกต่างจากพวกชาวเกาะที่อยู่ค่อนข้างไปทางใต้ อย่างลิบลิบ”²⁹

6. ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส มิซซันนารีชาวอเมริกัน ได้ตีพิมพ์ หนังสือเรื่อง “ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม” เมื่อ พ.ศ. 2446 โดยมีการเขียนถึง “ลำน้ำพะแส” ที่อ้างอิงจากการลงนามข้อตกลงระหว่าง รัฐบาลฝรั่งเศสและอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2436 (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5) ว่าทั้งสองประเทศรับรองจะไม่ส่งกำลังเข้าไปในประเทศสยาม บริเวณ ลำน้ำพะแส และกินบริเวณขึ้นไปทางเหนือของไทยถึงแม่น้ำแม่อิง³⁰

ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน

ลุ่มน้ำระยอง

ลุ่มน้ำระยองมีเมืองสำคัญคือ “เมืองระยอง” ตั้งมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เดิมเป็นเมืองขนาดเล็กที่อยู่ลึกในแผ่นดินบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำลำน้ำสาขา ก่อนจะขยายตัวมาทางปากแม่น้ำระยอง ส่วนบริเวณที่ราบชายฝั่งทะเล มีชุมชนกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ชื่อชุมชนเก่าแก่ของระยองในสมัย

ต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่ บ้านเก่า บ้านตะพง บ้านแลง และบ้านนาตาขวัญ รวมทั้งบริเวณโดยรอบ ได้แก่ สำนักกะบาก ทับม้า ทุ่งกระทอลอ ห้วยพร้าว ห้วยโป่ง ซากลูกหญ้า-ห้วยขวาง คลองไผ่ พงค้อ พุดร ห้วยอิหล้า ห้วยพูน และซากขาม

พื้นที่ใจกลางเมืองระยองเดิมเป็นแหล่งท่าเรือ และอยู่ต่อเรือที่สำคัญ³¹ เรียก “ท่าแพรกมะขาม” ที่อยู่บริเวณสี่แยกถนนยมจินดากับถนนหลักเมืองตัดกัน เคยต่อเรือให้กับประเทศญี่ปุ่น และมี “ท่าประดู่” เป็นท่าเรือรับส่งผู้โดยสารและสินค้า บริเวณลุ่มแม่น้ำระยองมีชาวพื้นเมืองอยู่อาศัยมาแต่เดิมที่มีการดำรงชีพด้วยการเกษตรกรรม การประมง และการค้าขายของป่าเป็นหลัก ก่อนที่ภายหลังมีกลุ่มคนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งและปฏิสัมพันธ์จนเริ่มเกิดเป็นย่านการค้าขึ้นมา ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการตั้งเมืองระยองและตั้งตำแหน่งสำคัญ คือ ตำแหน่งเจ้าเมืองระยอง หรือเรียกว่า “พระยาภักดีศรีสงคราม หรือ พระยาศรีสมุทรโภคไชยโชติสงคราม”

ลุ่มน้ำประแส

ลุ่มน้ำประแสมีเมืองสำคัญแห่งหนึ่ง คือ “เมืองแกลง” เป็นหนึ่งในหัวเมืองขึ้นของเมืองจันทบุรี และมีฐานะเป็นเมืองชั้นจัตวาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ส่วนระเบียบการปกครองมีแบบแผนการปกครองที่ประกอบด้วยกรมการเมือง ได้แก่ เจ้าเมือง หรือผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง และข้าราชการชั้นรองอื่นๆ ตามตำแหน่งเวียง วัง คลัง นา ศุภมาตราบมหาดไทยพล เป็นต้น³² ซึ่งมีหน้าที่ระบุอยู่ในทำเนียบเมืองจันทบุรี และใน พ.ศ. 2436 ก็ได้มีการกล่าวถึงตำแหน่งข้าราชการเมืองแกลงจำนวน 100 ชื่อ โดยมีตำแหน่งสำคัญ เช่น ตำแหน่งเจ้าเมืองแกลง หรือเรียกว่า “พระแกลงกล้าหาญ หรือ พระแกลงแก้วกล้า” ซึ่งส่วนใหญ่ตำแหน่งเจ้าเมืองแกลงจะเป็นข้าราชการของเมืองจันทบุรีที่ดำรงตำแหน่งสำคัญที่ปรากฏขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

ชุมชนเมืองแกลงตั้งถิ่นฐานหนาแน่นบริเวณปากแม่น้ำ ส่วนบริเวณที่ราบชายฝั่งทะเลมีชุมชนกระจุกกระจายอยู่ทั่วไป ปรากฏชื่อชุมชนที่มีผู้คนอยู่อาศัยจากการเดินทางของสุนทรภู่ในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ไม่ว่าจะเป็นบริเวณอ่าวสมุทร บ้านท่าเรือแกลง สะพานยายเหม บ้านพลงไสว ปากลาวน บ้านกรำ บ้านพงค้อ บ้านพลงช้างเผือก บ้านโพธิ์ทอง และบริเวณแหลมแม่พิมพ์

เมืองแกลงเป็นเมืองที่ไม่มีค่ายคูเมืองกำแพงเมือง ศาลาว่าราชการเมืองจึงย้ายไปตามจวนเจ้าเมืองตามแบบการปกครองโบราณ³³ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ในหนังสือเรื่องเทศาภิบาลว่า “...ตามหัวเมืองในสมัยนั้นปลาดอย่างหนึ่งที่ไม่มีศาลา รัฐบาลตั้งประจำสำหรับว่าราชการอย่างทุกวันนี้ เจ้าเมืองตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็ว่าราชการบ้านเมืองที่บ้านของตน... ตามหัวเมืองจึงไม่มีที่ว่าราชการเมืองตั้งประจำอยู่แห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นนิจเหมือนอย่างทุกวันนี้...”³⁴

เมืองแกลงมีการย้ายศูนย์กลางเมืองหลายต่อหลายครั้ง โดยศูนย์กลางเมืองในแต่ละสมัย ได้แก่

1. บ้านดอนเค็ด (ทุ่งดอนเค็ด/ บ้านโพธิ์ทอง) เป็นศูนย์กลางเมืองแห่งแรกของแกลง ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำประแสตอนบน อยู่ระหว่างบ้านโพธิ์ทองและบ้านสามย่านปัจจุบัน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) พ.ศ. 2349-2350 ศูนย์กรมการเมืองแกลงน่าจะอยู่บริเวณบ้านดอนเค็ด ดังที่ปรากฏในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่เมื่อออกไปหาบิดาที่เมืองแกลง ความว่า

“...แล้วไปชมกรมการเมืองบ้านดอนเค็ด ล้วนเลี้ยงเบ็ดหมูเนื้อดูเหลือเชียว
ยกกระบัตร์คัดชั่นทุกเช้าเย็น เมียที่เป็นท่านผู้หญิงนั่งบั๊งปลา...”

เนื่องจากปรากฏคำว่า “ยกกระบัตร์” ซึ่งเป็นตำแหน่งเทียบเท่ากับผู้ว่าเมืองในสมัยนั้น

สันนิษฐานว่าบริเวณชุมชนเมืองแกลงสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น น่าจะอยู่ที่บริเวณบ้านดอนเค็ด ด้วยเป็นที่ลุ่มอันเหมาะสมต่อการเกษตรกรรม ตั้งแต่ตำบลทางเกวียน (ตลาดสามย่าน) ตำบลบ้านนา และตำบลกระแสน

สันนิษฐานว่ามีการอยู่มาเรื่อยมาถึง พ.ศ. 2421 จากนั้นศาลาว่าราชการเมืองแกลงได้ย้ายมาอยู่บริเวณบ้านแหลมเมือง ตำบลปากน้ำกระแสด

2. บ้านประแส ตำบลปากน้ำกระแสด ตั้งอยู่บริเวณปากคลองหนองโพงมาบรรจบกับแม่น้ำประแส ในช่วง พ.ศ. 2421–2436 (ตรงกับสมัยพระแสงงแลงแก้วเกล้า (มัง)) ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 เป็นต้นมา มีการขนส่งทางทะเลโดยใช้เรือกลไฟ ทำให้หัวเมืองชายฝั่งทะเลมีความสำคัญมากขึ้น จึงทำให้เกิดการย้ายศาลาว่าราชการมาอยู่ที่บ้านประแส พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก พ.ศ. 2427 กล่าวถึงศาลาโถงในจวนเจ้าเมืองแกลงที่บ้านประแส นอกจากนี้ยังกล่าวว่า “...**บ้านประแสเป็นชุมชนใหญ่ร่อยกว่าหลังคาเรือน และส่วนด้านในของลำคลองยังมีบ้านเรือนอีกจำนวนมาก...**”³⁵ และยังได้บรรยายถึงบริเวณบ้านแหลมสนที่พบเจดีย์เก่า พร้อมทั้งการจัดตั้งกองทหารทางด้านเหนือ เพื่อรักษาความปลอดภัย

ซึ่งบ้านแหลมสนตั้งอยู่ฝั่งขวาปากน้ำประแส ตรงข้ามหมู่บ้านปากน้ำประแส มีพื้นที่สันดอนทรายประมาณ 2–3 ตารางกิโลเมตร โดยในพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลเมื่อ พ.ศ. 2427 กล่าวถึงแหลมสนว่า “...**มีภูมิสถานดี เหมาะสมสร้างวัดสมมติเทพฐาปนาราม (วัดแหลมสน) และค่ายทหาร เพื่อรักษาความปลอดภัย...**” และในปีเดียวกัน มีการจัดตั้งกองเรือทหารที่ชลบุรี ระยอง แกลง และจันทบุรี ขึ้น โดยมอบหมายให้นายพลเรือโทพระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เจ้าพนักงานใหญ่ผู้ช่วยบัญชาการทหารเรือเป็นผู้ดำเนินการ ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวในสมัยนั้นนิยมเรียกว่า “สะเตชั้นทหาร โรงพักทหาร หรือ โรงทหาร” และมีการก่อสร้างอาคารโรงเรียนเป็นที่พักทหารจำนวนมาก³⁶ เนื่องจากมีการเกณฑ์ทหารเป็นจำนวนมาก ดังข้อความที่ว่า “...**เกณฑ์ประชาชนทั้งหมดจากจันทบุรี เมืองแกลง และเมืองขลุง...**”³⁷

3) บริเวณตำบลทางเกวียน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436–2451 (ตรงกับสมัยพระแสงงแลงแก้วเกล้า (ภู) พ.ศ. 2436–2440 และหลวงแสงงแลงแก้วเกล้า (ศรี บุญศิริ) พ.ศ. 2440–2451) มีการย้ายศาลาว่าราชการมาอยู่ที่

บ้านทางเกวียน แต่ก็พบว่าเจ้าเมืองแกลงยังมีการตรวจราชการที่บ้าน
ประแสอยู่เรื่อยมาเนื่องจากบริเวณนั้นมีชุมชนอยู่หนาแน่น

4. บ้านสามย่าน เมื่อ พ.ศ. 2451 เกิดการปฏิรูปการปกครอง
หัวเมือง เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล และประกาศ
แบ่งส่วนการปกครองเป็นอำเภอ-จังหวัด เมืองแกลงจึงถูกยุบเป็นอำเภอแกลง
และโอนอำเภอแกลงมาขึ้นกับจังหวัดระยอง เนื่องมาจากอำเภอแกลง
ที่ขึ้นกับเมืองจันทบุรีอยู่ห่างไกลมากเกินไปทำให้ยากต่อการตรวจตรา³⁸
และน่าจะมาจากปัจจัยการขยายตัวของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสและความ
ล่อแหลมเชิงพื้นที่ต่อการสูญเสียดินแดนในหัวเมืองภาคตะวันออก และยัง
ได้ย้ายว่าการอำเภอแกลงไปที่บ้านกร่ำ³⁹ ก่อนจะย้ายมาสร้างที่การอำเภอ
แกลงที่บ้านสามย่าน

การปกครอง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โปรด
ให้จัดตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้น เพื่อมาใช้ในการปกครองส่วนภูมิภาค
ระบบการปกครองแบบหัวเมืองที่มีมาแต่เดิมได้ยกเลิกและเปลี่ยนมาแบ่ง
ส่วนการปกครองออกไปเป็นเมือง อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน ซึ่งรวมการ
บังคับบัญชาแต่ละหัวเมืองให้เข้าเป็นมณฑล โดยมีผู้ปกครองมณฑลขึ้นต่อ
กระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว⁴⁰ โดยใน พ.ศ. 2449 โปรดให้
เมืองระยองขึ้นอยู่กับมณฑลจันทบุรี ในชั้นแรกมีอยู่ 4 เมืองด้วยกัน คือ
เมืองจันทบุรี เมืองระยอง เมืองตราด และเมืองประจันตคีรีเขต (เกาะกง)
ต่อมาเมื่อประเทศไทยเสียประจันตคีรีเขตให้แก่ฝรั่งเศสไปในตอนใกล้จะ
สิ้นสมัยรัชกาลที่ 5 มณฑลจันทบุรีจึงมีเหลืออยู่ด้วยกันเพียง 3 เมือง

ภายใน พ.ศ. 2451 ได้โอนอำเภอแกลงมาขึ้นกับเมืองระยอง
ภายใต้มณฑลจันทบุรี และมีหลวงแกลงแก้วกล้า (ศรี บุญศิริ) ดำรง
ตำแหน่งนายอำเภอคนแรก หลังจากนั้นเป็นต้นมา ใน พ.ศ. 2454 เมือง
ระยองได้แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอเมืองระยอง

อำเภอแก่ง และอำเภอบ้านค่าย ใน พ.ศ. 2459 (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 6) ก็ได้มีการเปลี่ยนชื่อเมืองระยองมาเป็นจังหวัดระยองและยังคงขึ้นต่อมณฑลจันทบุรี ต่อมา พ.ศ. 2474 (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 7) มณฑลจันทบุรี ถูกยุบทำให้จังหวัดระยองย้ายไปขึ้นกับมณฑลปราจีนบุรีชั่วคราว จากนั้นเมื่อประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตยใน พ.ศ. 2475 แล้วก็ได้มีการจัดระเบียบการปกครองส่วนภูมิภาคครั้งใหญ่ และได้ยกเลิกระบบเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ และให้ถือจังหวัดเป็นเขตการปกครองใหญ่ในส่วนภูมิภาค ด้วยการออกพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2476 ทำให้จังหวัดระยองจึงเป็นจังหวัดที่ขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยโดยตรง

พ.ศ. 2513–2520 จังหวัดระยองได้แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองระยอง อำเภอแก่ง และอำเภอบ้านค่าย และมีกิ่งอำเภอ 3 กิ่ง ประกอบด้วย กิ่งอำเภอปลวกแดง กิ่งอำเภอบ้านฉาง และกิ่งอำเภอวังจันทร์ และเมื่อเข้าสู่ พ.ศ. 2541 จังหวัดระยองได้แบ่งเขตการปกครองเบ็ดเสร็จทั้งหมด 6 อำเภอ กับ 2 กิ่งอำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองระยอง อำเภอแก่ง อำเภอบ้านค่าย อำเภอปลวกแดง อำเภอบ้านฉาง อำเภอวังจันทร์ กิ่งอำเภอเขาชะเมา และกิ่งอำเภอนิคมพัฒนา แยกเป็นองค์การบริหารส่วนตำบล 54 ตำบล เทศบาล 3 แห่ง สุขาภิบาล 13 แห่ง หมู่บ้าน 412 หมู่บ้าน⁴¹

ประชากร

พ.ศ. 2350 (สมัยรัชกาลที่ 1) สุนทรภูได้เขียนไว้ในนิราศเมืองแก่งตอนไปเที่ยวที่บ้านพลองคือ (เนินซ้อ) และได้เรียกชาวบ้านบริเวณนั้นว่า “ซอง” ซึ่งชาวซองเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมหนึ่งในแถบชายฝั่งทะเลตะวันออก⁴² ดังข้อความที่ว่า

“...ด้วยเดือนเก้าข้าวสาเป็นหน้าฝน จงขัดสนสิ่งของต้องประสงค์
คืนแล้งลาฝ่าเท้าทำนปีตุรงค์ ไปบ้านพลงคือตั้งริมฝั่งคลอง
คูหนุ่มสาวชาวบ้านรำคาญจิต ไม่น่าคิดเข้าในกลอนอักษรสนอง
ล้วนวงศ์วานว่านเครือเป็นเชื้อของ ไม่เหมือนน้องนิกนำน้ำตากระเด็น...”

ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ปาเลอกัวซ์มิชชันนารีชาวฝรั่งเศส ก็ได้เดินทางไปยังเมืองจันทบุรีและหัวเมืองอื่น ๆ บนชายฝั่งตะวันออก โดยได้บันทึกเล่าถึงชาวช่องว่า “...เป็นคนพื้นถิ่นบริเวณนี้ที่อาศัยอยู่แถบภูเขา ค่อนข้างเก็บตัว ระวังภัย จะติดต่อเฉพาะกลุ่มผู้คุ้นเคย โดยมีอาชีพเก็บรัง ชีผึ้ง ผลกระวาน ยางไม้ ไม้กฤษณา และผลผลิตอื่น ๆ เมื่อถึงฤดูน้ำมาก ก็เอาสินค้าเหล่านี้ไปขายที่จันทบูรณเพื่อหาซื้อตะปู ขวาน เลื่อยและพร้า เกลือ กะปิ และสิ่งจำเป็นอื่น ๆ ไว้ใช้สอย... ส่วนการแต่งกายของพวกผู้ชาย มีแต่เตี้ยพนักายอยู่ผืนเดียวเท่านั้น ส่วนผู้หญิงสวมผ้าถุงเนื้อหยาบ ๆ และมีลายสลัสีต่าง ๆ ขนบธรรมเนียมก็คล้าย ๆ กับพวกกะเหรี่ยง...”⁴³

แสดงให้เห็นว่ากลุ่มชาวช่องอยู่อาศัยในบริเวณชายฝั่งทะเลของเมืองจันทบุรี-ระยอง และอยู่อาศัยร่วมกับชาวไทย (สยาม) ในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ก่อนที่กลุ่มคนจีนจะเข้ามามีบทบาทในแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกโดยผ่านการค้าเรือสำเภา และเริ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตพื้นที่ประเทศไทย ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3-4 เป็นต้นมา รวมทั้งในพื้นที่บริเวณดังกล่าวอาจจะมีกลุ่มคนอื่น ๆ เช่น ชาวมาเลย์ ชาวญวน และเขมร เป็นต้น

ส่วนชาวจีนที่อพยพเข้ามาในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกสันนิษฐานว่าเป็นจีนแต่จี๊จากภาคตะวันออกเฉียงใต้ของจีน โดย ดร. แบรดลีย์ ได้ไปเยือนภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทยใน พ.ศ. 2379 บันทึกว่าถูก “...ฝูงชนจีน [ของ] พวกแต่จี๊และสกเกี้ยนจำนวนมากมากลุ่มรวม...” และในเมืองตอนบนแม่น้ำพบว่า “...เกือบเต็มไปด้วยจีนแต่จี๊...”⁴⁴ ซึ่งจาก

ถนนยมจินดาในอดีต

บันทึกใน พ.ศ. 2392–2393 พบว่ามีชาวจีนอาศัยอยู่ตามชุมชนรอบปากอ่าวสยามประมาณ 125,000 คน⁴⁵ ข้อมูลจำนวนกลุ่มคนในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมืองระยองช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ที่บันทึกโดย ดี.อี. มัลลอค ชาวอังกฤษ พบว่ามีชาวสยาม 890 คน ชาวจีน 720 คน และชาวมาเลย์ 1,800 คน ส่วนที่เมืองจันทบูรณมีชาวสยาม 15,000 คน ชาวจีน 7,900 คน และชาวมาเลย์ 14,000 คน⁴⁶ การอนุมานจำนวนประชากรชาวจีนที่อพยพเข้ามาอยู่ในสยามราว พ.ศ. 2446 (รัชกาลที่ 5) ในมณฑลจันทบุรีพบว่า น่าจะมีจำนวนทั้งหมด 10,080 คน⁴⁷ และจากแผนที่แสดงการรวมกลุ่มของชาวจีนในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2490 (รัชกาลที่ 9) พบว่ามีประชากรชาวจีนอาศัยจำนวนมากตั้งแต่บริเวณจังหวัดชลบุรี–จันทบุรี

พื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกมีกลุ่มคนจีนอยู่จำนวนมาก ส่วนจำนวนประชากรที่กล่าวถึงในเมืองระยองจากบันทึกในปี พ.ศ. 2450 พบว่า

“...ได้ถามถึงจำนวนพลเมือง...พลเมืองจันทบุรีประมาณ 40,000 อำเภอแกลงประมาณ 20,000 รวมเป็น 60,000 เมืองระยองประมาณ 20,000 และเมืองขลุงประมาณ 10,000... คนเมืองระยองมีน้อย...”

ทั้งยังกล่าวถึงการอพยพของผู้คนไปมา ดังความว่า

“...คนที่อพยพมาประมาณ 1,000 เศษ อยู่ที่จันทบุรีและระยองบ้าง อยู่ที่เมืองขลุงมาก ที่กลับไปเมืองตราดแล้วเกือบครึ่ง แต่ยังไป ๆ มา ๆ อยู่เสมอคนที่ได้มาตั้งบ้านเรือนเป็นหลักฐาน หรือที่ได้ทางหากินเหมาะสมแล้ว ก็ไม่คิดกลับ...”⁴⁸

คู่ต่อเรือเมืองระยองตรง
ข้ามย่านการค้าเก่า เมื่อ
พ.ศ. 2480 ในหนังสือ
สมุดภาพเมืองระยอง

รวมทั้งข้อมูลการสำรวจสำมะโนครัวของ 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอ
ท่าประดู่ อำเภอบ้านค่าย และอำเภอแกลงใน พ.ศ. 2462 เปรียบเทียบกับ
พ.ศ. 2472 พบว่ามีจำนวนหมู่บ้านและประชากรมากขึ้นจาก 46,322 คน
เป็น 54,064 คน⁴⁹ จากหลักฐานต่าง ๆ ก็แสดงให้เห็นว่าในภาคตะวันออก
มีประชากรหลากหลายเชื้อชาติเข้ามาตั้งถิ่นฐานและกระจายอยู่ตามหัวเมือง
สำคัญในพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก

เศรษฐกิจและการค้า

เศรษฐกิจและการค้าของเมืองระยองเติบโตมาจาก “เส้นทางการ
ค้าขายเรือสำเภา” ทางภาคตะวันออกของประเทศไทยกับต่างประเทศมา
ช้านาน รวมทั้งยังอยู่ระหว่างเส้นทางกรุงเทพฯ-จันทบุรี ซึ่งเมืองจันทบุรี
เปรียบเสมือนศูนย์กลางการค้าชายแดนของประเทศไทย และเป็นแหล่งรับ
ซื้อรวบรวมสินค้าป่าจากเขมร ญวน เพื่อบรรทุกลงเรือสำเภาไปค้าในจีน
ทุกปี ดังนั้นเมืองระยองจึงได้รับอิทธิพลของเส้นทางการค้าเหล่านี้ด้วย
และเนื่องด้วยตำแหน่งที่ตั้งภูมิศาสตร์ของที่ราบลุ่มปากน้ำอยู่ตามแนว
ชายฝั่งทะเลตะวันออกจึงมีความเหมาะสมต่อการเป็นที่ตั้งสถานีการค้า
เป็นท่าเรือที่จอดพักเรือสินค้าจากต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อค้าขาย
รวมทั้งเป็นศูนย์กลางทางการตลาดสำคัญ

เศรษฐกิจในเมืองระยองสามารถแบ่งช่วงออกได้เป็น 2 ช่วงใหญ่ คือ ช่วงรูปแบบเศรษฐกิจเพื่อยังชีพและค้าขาย (รัตนโกสินทร์ตอนต้น-ราว พ.ศ. 2475) และช่วงรูปแบบเศรษฐกิจทุนนิยม-อุตสาหกรรม (หลัง พ.ศ. 2475-ปัจจุบัน) โดยเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจมีผลสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากการขับเคลื่อนต่าง ๆ

ในช่วงรูปแบบเศรษฐกิจเพื่อยังชีพและค้าขาย (รัตนโกสินทร์ตอนต้น-ราว พ.ศ. 2475) เอกสารทางประวัติศาสตร์ฉบับต่าง ๆ ได้ปรากฏชื่อสินค้าที่สำคัญทั้งที่เป็นผลผลิตทางการเกษตรและสินค้าแปรรูป ได้แก่

1. พริกไทย เป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของระยองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) แหล่งผลิตที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทยอยู่ที่จันทบุรีและทุ่งใหญ่ หรือบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก โดยมีปริมาณสองในสามของปริมาณการผลิตทั้งหมด และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จประพาสเมืองจันทบุรี พ.ศ. 2419 ได้เล่าถึงการปลูกพริกไทย การค้าขายและราคาพริกไทยต่าง ๆ ของเมืองจันทบุรีและมีการอ้างอิงถึงการปลูกพริกไทยที่เมืองแกลงว่ามีผลผลิตได้จำนวนไม่มากนัก ดังความว่า “...แต่ที่ไม่มีลำธารเหมือนที่เมืองแกลงนั้น ต้องขุดบ่อตักน้ำใช้ลำบากหน่อยหนึ่ง พริกไทยจึงน้อยกว่าที่เมืองจันทบุรีและเมืองขลุ่ย...” รวมทั้งในช่วงราว พ.ศ. 2454-2464 ยังพบว่าบริเวณเมืองจันทบุรี ตราด และระยองก็ยังคงมีการส่งออกพริกไทยไปยังกรุงเทพฯ⁵⁰ รวมทั้งจากแผนที่พระราชอาณาจักรสยาม เมื่อ พ.ศ. 2457 (ตรงกับรัชกาลที่ 6) พบว่าบริเวณพื้นที่เมืองระยองมีพริกไทยเป็นสินค้าที่สำคัญ

2. ข้าว ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการบันทึกผลผลิตของชาวสยาม โดย ดี.อี. มัลลอค ได้ระบุถึงบริเวณคาบสมุทรฝั่งชายทะเลตะวันออกของอ่าวสยามตั้งแต่บางปลาสร้อยถึงเมืองจันทบูรณ มีการส่งออกข้าวสาร⁵¹ และใน พ.ศ. 2419 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จประพาสเมืองจันทบุรี มีการกล่าวถึงการซื้อข้าวจากเมืองแกลงว่า “...ได้ถามเขาว่าหากินอย่างไร เขาว่าทำเยื่อเคยกับนาบ้าง

โรงนั้นเห็นมีไร่ล้อมรั้วเขาปลูกฝ้าย ตามหน้าโรงปลูกอู๊ด **ข้าวที่ทำนาไม่พอกิน ต้องไปซื้อที่เมืองระยองบ้าง เมืองแกลงบ้าง...**⁵² ในช่วงรัชกาลที่ 4-5 รัฐสยามบังคับไม่ให้มีการส่งข้าวออกไปจำหน่ายต่างประเทศเนื่องจากภาวะแล้งทำให้ข้าวในประเทศผลิตได้น้อยไม่พอสำหรับการส่งออก จึงได้บังคับไม่ให้หัวเมืองต่าง ๆ ทางชายทะเลตะวันออกส่งออกข้าว ได้แก่ ชลบุรี เพชรบุรี บางละมุง ระยอง จันทบุรี ตราด สมุทรปราการ สมุทรสาคร และสมุทรสงคราม⁵³

เมืองระยองมีการเพาะปลูกข้าวคุณภาพดี ต่อมาใน พ.ศ. 2439-2440 มีชาวจีนเข้ามาประกอบการในลักษณะเศรษฐกิจแบบตลาด ทำให้มีการเก็บภาษีอากรสินค้าและกิจการฟุ่มเฟือยต่าง ๆ ซึ่งในเวลานี้พบการกล่าวถึงภาษีอากรข้าวในเมืองแกลง ที่ดำเนินการโดยจีนดำผู้เป็นเจ้าของภาษี⁵⁴ ขณะเดียวกันใน พ.ศ. 2438 มีพ่อค้าและราษฎรในมณฑลจันทบุรีกล่าวว่า “...ตั้งแต่ ม.จ. สฤทธิเดช ออกมารับตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลปกครองมณฑลนี้ ก็ได้ทำนุบำรุงอย่างดี และดูแลประชชนอย่างดี...พากันเลี้ยงชีพเป็นปกติสุข...ปลูกใจทำมาหากินเลี้ยงชีพ...ไปทุกที่ แนะนำการเพาะปลูก เพราะมณฑลนี้มีที่ดินเหมาะแก่การเพาะปลูก...”⁵⁵ ทั้งในระหว่าง พ.ศ. 2467-2472 ก็พบว่ามีการเปิดโรงสีข้าวในเมืองอำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดระยองจำนวนหลายแห่ง⁵⁶

3. เล็อกก หรือ เล็อกกระจูด เป็นผลิตภัณฑ์แปรรูปที่มีชื่อเสียงของเมืองแกลงมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีการกล่าวถึงครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ (รัชกาลที่ 1) ในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ มีใจความว่า

“...ถึงศาลเจ้าอ่าวสมุทรที่สุดหาด	เลียบบีลาศขึ้นตามช่องที่คลองขวาง
ถึงบ้านแกลงลัดบ้านไปย่านกลาง	เห็นฝูงนางสานเสื่อนั้นเหลือใจ
แต่ปากพลอดมือสอดขยุกขยิก	จนมือหงิกงอแฉะไม่แบได้
เป็นส่วยบ้านสามสงฆ์เข้ากรุงไกร	เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่เว้นคน...”

และเรื่อยมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ครั้นเสด็จประพาสเมืองจันทบุรีก็ยังคงมีการทำเลื่อกกอยู่ความว่า “...อีกอย่างหนึ่ง เลื่อกกที่ชาวกรุงเทพฯ เรียกว่าเลื่อกกระจูดนั้นทำที่เมืองแกลง เป็นเลื่อกห้องบ้าง เลื่อกลอดบ้าง เป็นเลื่อกสำหรับส่วยอาสา...” จากข้อความดังกล่าวยังเห็นได้ว่า นอกจากเลื่อกกจะเป็นสินค้าที่ส่งไปขายยังกรุงเทพฯ แล้วยังมีหน้าที่เป็นส่วยที่ทางท้องถิ่นต้องส่งไปให้ทางส่วนกลางมาช้านาน ทั้งสะท้อนให้เห็นว่าเลื่อกกน่าจะเป็นผลผลิตที่มีชื่อเสียงมากทางส่วนกลางจึงพยายามผูกขาดสินค้า

4. ผ้าพื้น ผ้าทอ ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) พบว่ามีการผลิตผ้า ดังความว่า “...ชาวบ้านทอผ้ากันทั่วไป โดยใช้ด้ายเทศ ย้อมสีบ้าง ไหมจีน ไหมญวนบ้าง...ผ้าพื้น ผ้าทอหมาก ผ้าอาบน้ำ และแพรนุ่มนั้น พวกผู้หญิงทอที่เมืองจันทบุรี เมืองแกลง เมืองชลบุรี โดยมาก ใช้ด้ายเทศย้อมสีต่าง ๆ ทอเป็นผ้าพื้นบาง ผ้าตาสมุกบ้าง แลผ้าราชวัตรบ้าง มีฝีมือดีกว่ากรุงเทพฯ...”⁵⁷

5. เยื่อเคย มีการทำเยื่อเคยเป็นจำนวนมากตามหมู่เกาะต่าง ๆ แล้ว เมืองแกลงก็มีการผลิตเยื่อเคยเช่นกัน ความว่า “...เยื่อเคยทำที่ชายทะเล ตั้งแต่แขวงเมืองแกลงไปจนถึงเมืองชลบุรี...”⁵⁸

6. ทรัพยากรไม้ : ไม้โกงกาง ไม้ค่างพลู ไม้ตะเคียน มีการค้าไม้บางประเภท ความว่า “...เนื้อไม้ที่ในเมืองจันทบุรีปีหนึ่งประมาณ 30 หาบ 40 หาบ ไม้พื้นไม้ค่างพลูนั้น มีตามชายทะเลนั้น แขวงเมืองแกลง เมืองชลบุรี...แต่ไม้ค่างพลูนั้นตัดร่นไม้บะโลง มีขนาดโตจับต้นจับหนึ่งยาว 9 ศอก บรรทุกเรือเข้าไปจำหน่ายกรุงเทพฯ ปีหนึ่งตั้งแต่แสนต้นขึ้นไป...ไม้ตะเคียนที่ตัดใช้เป็นเรือมาด มีในป่าแขวงเมืองจันทบุรี เมืองแกลง เลื่อยเป็นกระดานบ้าง ใช้ในพื้นที่บ้านบ้าง และเข้าไปในกรุงเทพฯ ก็มาก...”⁵⁹ ยังเห็นได้ว่ามีความนิยมนำไม้ตะเคียนมาทำเป็นเรือมาด เนื่องจากเป็นไม้ที่ไม่ผูกরণง่ายเมื่ออยู่ในน้ำ อีกทั้งยังกล่าววว่าไม้ตะเคียนเป็นสินค้าขึ้นชื่อของเมืองระยอง

นอกจากนี้ไม้ตะเคียนยังเป็นไม้ที่ผู้คนนิยมนำมาใช้ประโยชน์ไม่ว่าจะเป็นการสร้างบ้านเรือน สร้างสะพาน หรือศาลาที่พักคนเดินทาง เห็นได้ว่าเมืองแกลงน่าจะมีทรัพยากรป่าไม้จำนวนมาก โดยจากการบันทึกรายงานของพระยาชลยุทธโยธิน ดังความว่า “...ในเมืองแกลงยังมีไม้ตะเคียนสูงอยู่มาก สูงประมาณ 20 จนถึง 25 วา แต่อยู่ในที่กันดารต่าง ๆ สูงขึ้นไปจากทำน้ำไถลคลองเพื่อที่จะลอยได้ประมาณ 300 ถึง 400 เส้น ประมาณ 30 ปีมาแล้ว เมื่อตะเคียนต้นยาวที่สุดได้ลากลงไปริมฝั่งต้องเกณฑ์คนมาจากเมืองระยอง เมืองแกลง เมืองจันทบุรี เมืองชลบุรี และเมืองตราดให้มาช่วยลากไป แลกว่าจะตกไปถึงท่าเพื่อไม้จะลอยได้ก็หลายเดือน...”⁶⁰

ทั้งยังพบว่าใน พ.ศ. 2442 รัฐบาลญี่ปุ่นได้ขออนุญาตเข้ามาตัดโค่นป่าไม้ชายทะเลที่หัวเมืองชลบุรี หัวเมืองระยอง และเกาะต่าง ๆ เช่น เกาะคราม เกาะเสม็ด เป็นต้น⁶¹ แสดงเห็นว่าพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกน่าจะเป็นพื้นที่ป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์อย่างมาก

7. ใต้ เป็นสินค้าสำหรับใช้ในการจุดไฟให้แสงสว่างเวลาค่ำคืน และใช้เป็นน้ำมันยางชั้นดีใช้ยาเรือกันรั้วซึม โดยมีกรกล่าวถึงวิธีการผลิตได้ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ความว่า “...วิธีทำได้ที่เมืองแกลงมี 2 อย่าง อย่างหนึ่งทำด้วยเปลือกเสม็ด เอามาทอนให้ได้เท่ากับลำใต้ เมื่อเห็นน้ำมันออกดีแล้ว จึงเอาใบไม้สดฟาดปากหลุมให้ไฟดับ แล้วเอาเปลือกเสม็ดอัดไว้ในหลุมพอสมควร ทิ้งไว้สามคืนแล้ว จึงไปคัดเอามาแบ่งออกพอลำได้...ใต้อีกอย่างหนึ่งนั้น เอาไม้ยางผุ ๆ มาตากให้เท่ากับลำใต้...ซื้อขายกันที่เมืองจันทบุรี ราคาเม็ดหนึ่ง 20 ลำ 10 มัดบาท ปีหนึ่งออกจากเมืองจันทบุรีตั้งหมื่นมักขึ้นไป...”⁶²

ในช่วงหลังเกิดสงครามฝิ่นในจีนการค้าสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรสยามกับจีนเริ่มเสื่อมลง แต่การค้าของป่าของจันทบุรีกับเมืองท่าชายฝั่งทะเลในอ่าวสยามยังคงมีบทบาทดั้งเดิมอันมีกรุงเทพฯ และตลาดในคาบสมุทรอินโดจีนเป็นตลาดรับซื้อที่สำคัญ โดยเฉพาะในกลุ่มสินค้าแปรรูป เช่น ใต้ ชัน และน้ำมันยาง ซึ่งสินค้าเหล่านี้มีการส่งออกไปเมืองท่าใน

คาบสมุทรอินโดจีนจำนวนมาก โดยจีนเฮงเจ้าภาษีใต้ ชัน น้ำมันยาง ได้ยื่นเรื่องราวของประมวลเงินภาษี พ.ศ. 2435 ได้ขอเพิ่มเมืองนอกพิกัดท้องตราเดิมจาก 12 เมืองเป็น 18 เมือง คือ เพิ่มเมืองชลบุรี แกลง ตราด บางละมุง ระยอง และจันทบุรี โดยให้เหตุผลว่าเนื่องจากราษฎรในเมืองดังกล่าวบรรทุกสินค้าประเภทใต้ ชัน และน้ำมันยาง มาจำหน่ายยังกรุงเทพฯ และยังส่งออกไปจำหน่ายยังตลาดยนต์เป็นจำนวนมาก⁶³

นอกจากสินค้าหลักดังกล่าวแล้ว พบว่าใน พ.ศ. 2368 จอห์น ครอเฟิร์ด ได้รับการยืนยันเรื่องการผลิตน้ำตาลทรายของไทยจากพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บัญนาค) ว่า “...น้ำตาลทรายจะสามารถขยายการผลิตได้ไม่สิ้นสุด...”⁶⁴ ทำให้ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) โปรดเกล้าฯ ให้แบ่งพื้นที่เจ้าภาษีน้ำตาลออกเป็น 4 เขต โดยเขตที่ 2 หัวเมืองฝ่ายตะวันตก ได้แก่ ฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี พนัสนิคม ชลบุรี บางละมุง ระยอง ตราด และจันทบุรี⁶⁵ แต่ก็พบว่ามีการส่งออกน้ำตาลไม่มากนักไม่เหมือนกับเกลือ โดยในระหว่าง พ.ศ. 2409–2410 จีนเลวหู – จีนซา พ่อค้าชาวจีนในบังคับฝรั่งเศสยื่นเรื่องขอหนังสือเบิกกล่องเพื่อนำเรือออกไปค้าขายในบริเวณหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกตั้งแต่เมืองจันทบุรี ชลบุรี ตราด และระยอง โดยพบว่ามีสินค้าออกจากเมืองแกลง คือ ปูนแดง และเกลือ⁶⁶ มีการทำนาเกลือเพื่อส่งออกไปยังหัวเมืองอื่น ๆ บันทึกข้อมูลสินค้าส่งออกของหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก โดยเฉพาะตั้งแต่บางปลาสร้อยจนถึงมณฑลจันทบุรี ได้แก่ ดีปลี ยาสูบ หูฉลาม ไข่เต่า ไม้หอมหรือไม้กฤษณา กาแฟ ปลาแห้ง ปลิงตากแห้ง กระจดองกระ ยาง ครั่ง ผืน กะปิ และเรือ⁶⁷

การคมนาคม

เส้นทางการคมนาคมที่ใช้ติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่สะดวกและรวดเร็วที่สุด คือ การเดินเรือเลียบชายฝั่งทะเล โดยพบว่าในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 มีผู้ต่อเรือจำนวนมากในเมืองจันทบุรีที่เป็นทั้งของหลวงและเอกชน

และมีเรือ (สร้างในไทย) ในบริเวณทะเลตะวันออกไม่น้อยกว่า 81 ลำ⁶⁸ เห็นได้ว่าเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกให้ความสำคัญกับการคมนาคมทางทะเลเป็นอย่างมาก

1. การคมนาคมทางทะเล

ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เกิดระบบการคมนาคมทางทะเลระหว่างกรุงเทพฯ-จันทบุรี มีการสำรวจแนวศิลาใต้น้ำ การปรับปรุง และการตั้งกระโจมไฟสำหรับเครื่องหมายแสดงแนวศิลาใต้น้ำ เพื่อความปลอดภัยแก่บรรดาเรือสินค้าที่แล่นไปมาค้าขาย รวมทั้งการจัดเรือลาดตระเวนเพื่อรักษาความปลอดภัยในน่านน้ำอ่าวสยามควบคู่ไปกับการพัฒนาท่าเรือกรุงเทพฯ ให้เป็นท่าเรือพาณิชย์ที่สำคัญ นอกจากนี้แก้ปัญหาโจรสลัดชาวจีน และชาวญวนที่เป็นปัญหามาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หรืออาจจะก่อนหน้านั้น

การปราบปรามโจรสลัดในอ่าวสยามด้วยการจัดตั้งสถานีทหารขึ้นตามหัวเมืองชายทะเลตะวันออก และจัดให้มีการต่อเรือสำหรับการลาดตระเวนรักษาภัยในน่านน้ำอยู่ตลอดเวลา โดยมีขุนรักษาสมุทรคิรินายอากรรักษาเกาะชายทะเลตะวันออกในแขวงเมืองบางละมุง ระยอง จันทบุรี ตราด และเมืองประจันตคีรีเขตร นายอากรรักษาเกาะมีหน้าที่คอยระวังไม่ให้โจรสลัดเข้ามาหลบพักอาศัยในเกาะได้ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการช่งสู้มผู้คนไว้คอยดักปล้นเรือสินค้าที่แล่นมาค้าขายบริเวณนั้น⁶⁹ และใน พ.ศ. 2427 สร้างโรงทหารบริเวณปากน้ำประแส เมืองระยอง และที่เมืองจันทบุรี รวมทั้งสร้างที่พักสำหรับกองลาดตระเวนปราบปรามโจรสลัดที่แหลมงอบ และเกาะเสม็ดนอก

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 มีการจัดให้กระทรวงทหารเรือร่วมกับกรมเจ้าท่าดูแลจัดสร้างให้มีทุน และประกาศระเบียบพอเพื่อสะดวกแก่การเดินทางเรือให้มากที่สุด และใน พ.ศ. 2456 นายไวท์แมน ผู้จัดการเรือบริษัทเรือกลไฟสยามได้ทำหนังสือถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (เจ้าฟ้าปิพัตรสุขุมพันธุ์) กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ขณะดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง

ทหารเรือ เตือนให้จัดการทำแผนที่อ่าว และแม่น้ำในมณฑลจันทบุรีเพื่อเป็นการสะดวกแก่การเดินทางเรือ และพ่อค้าที่ต้องการให้เรือของบริษัทเดินเข้าไปรับสินค้าในแม่น้ำประแส เมืองระยอง ในรายงานของบริษัทเรือกลไฟสยามชี้ให้เห็นว่า ในบริเวณช่องเสม็ดจนถึงอ่าวจันทบุรีมีศิลาไต้ น้ำหลายแห่ง เรือของทางบริษัทไม่สามารถแวะรับสินค้า และผู้โดยสารได้ที่หมู่บ้านในอ่าวพังราดซึ่งเป็นทางเข้าไปสู่ปากน้ำประแส ได้เนื่องจากภาวะตื้นเขิน⁷⁰

นอกจากนโยบายเพื่อการป้องกันภัย และปรับปรุงลักษณะของพื้นที่เมืองท่าแล้ว รัฐสยามก็พยายามหาบริษัทเดินเรือต่างชาติ (เรือเมล์) มารับเดินเรือในเส้นทางเลียบชายฝั่งทะเลตะวันออก-กรุงเทพฯ เพื่อใช้ขนส่งหนังสือไปรษณีย์ ผู้โดยสาร และสินค้า ซึ่งการเดินทางเรือเมล์มีการจัดระเบียบมาตั้งแต่ พ.ศ. 2432 เป็นต้นมา มีการเดินทางตั้งแต่เกาะสีชัง ชลบุรี อ่างศิลา ระยอง จันทบุรี ตราด และประจันตคีรีเขตร รวม 7 หัวเมือง⁷¹

พ.ศ. 2443 รัฐสยามก็ได้ให้บริษัทต่างชาติรับเหมาเดินเรือเมล์ตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงเกาะกง โดยกำหนดจุดจอดเรือไว้ 8 แห่ง ได้แก่ กรุงเทพฯ อ่างศิลา ศรีมหาราชา ระยอง จันทบุรี ชลบุรี ตราด และเกาะกง ต่อมาก็ได้หาบริษัทต่างชาติอื่น ๆ มาดำเนินกิจการแทน⁷²โดยเพิ่มเส้นทางเป็นกรุงเทพฯ-ไซ่ง่อน และให้แวะรับตามหัวเมืองทั้งขาไปและขากลับทุก ๆ ตำบล ทุกครั้ง ได้แก่ อ่างศิลา ศรีมหาราชา ระยอง จันทบุรี เมืองแกลง ตราด และประจันตคีรีเขตร ซึ่งเรือเมล์ในแถบเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก ช่วยเสริมระบบการค้า และการคมนาคมบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น พ.ศ. 2458 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ ได้เดินสารเรือเมล์เวลาที่ใช้เดินทางระหว่างกรุงเทพฯ-จันทบุรี-ตราด ไม่น้อยกว่า 24 ชั่วโมง เป็นการเดินทางที่สะดวก และรวดเร็วที่สุดในขณะนั้น

หลักฐานทางโบราณคดีที่สนับสนุนความสำคัญของเมืองในบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกกว่ามีความสำคัญในบทบาททางการค้า และมีพลวัตการติดต่อแลกเปลี่ยนที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ หลักฐานเกี่ยวกับแหล่งเรือจม ได้แก่

แหล่งเรือจมเกาะมันนอก หรือ “เรือเมล์” อยู่บริเวณตำบลกรำ อำเภอกาญจนบุรี จังหวัดระยอง ห่างจากเกาะมันนอกมาทางทิศใต้ประมาณ 7.4 กิโลเมตร พบซากเรือจมโดยชาวประมง เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2535 จากการสำรวจพบว่าเป็นเรือเหล็ก ขนาดของตัวเรือ ยาว 41.20 เมตร กว้าง 6.50 เมตร ที่ใช้เทคนิคการต่อเปลือกเรือหรือแผ่นเหล็กเข้าด้วยกัน โดยการเจาะรูย้าหมุด ซึ่งน่าจะเป็นโครงสร้างของหม้อไอน้ำประกอบด้วยชื่อ “เรือเมล์” ซึ่งอาจจะหมายความถึงเรือโดยสาร จึงสันนิษฐานว่าเรือลำนี้น่าจะเป็นเรือจักรกลไอน้ำที่อาจจะใช้เป็นเรือโดยสารที่แล่นขึ้นล่องระหว่างกรุงเทพฯ และเมืองท่าต่างๆ สำหรับการกำหนดอายุสมัยเบื้องต้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่กำหนดอายุได้ คือ เหรียญกษาปณ์ของไทยสมัยรัชกาลที่ 5-6 (เหรียญที่อายุเก่าสุดผลิตเมื่อปี พ.ศ. 2412) และเหรียญกษาปณ์ของฝรั่งเศสระบุปี พ.ศ. 2456 รวมทั้งประตูดุนิรภัยโลหะยี่ห้อ CHUBB ซึ่งเป็นบริษัทของอังกฤษที่ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2361 มาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้น แหล่งเรือจมนี้น่าจะอยู่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5-6

แหล่งเรือจมเกาะทะลุ⁷³ พบซากเรือที่มีลักษณะหัวเรือท้ายเรือ ความกว้างตลอดลำเรือประมาณ 11-12 เมตร ความกว้างปากเรือประมาณ 4-4.5 เมตร พบหลักฐานประเภทเครื่องปั้นดินเผาต่างๆ ได้แก่ โถงลายมังกรมีตัวอักษรไทยว่า “มุงฮวด” และ “ตราม้าบิน” ไหปากแคบมีคำว่า “มุงฮวด” อ่างขนาดเล็ก และภาชนะรองขาตุ๋นกับข้าว ซึ่งเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่มีมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยผู้เริ่มกิจการ

อ่าวท่าเรือปากน้ำของ
จังหวัดระยอง เมื่อปี
พ.ศ. 2479 ภาพจาก
UWM Libraries Digital
Collection

เป็นชาวจีนอพยพมาจากแผ่นดินใหญ่ และกิจการสืบทอดมาถึงปัจจุบัน มีการส่งขายสินค้าไปยังตลาดตามตำบลบ้านท่าเรือต่างๆ แถบชายฝั่งทะเลตะวันออกตั้งแต่จันทบุรี แกลง บ้านแพ ระยอง ชลบุรี และปลายทาง คือ กรุงเทพฯ การขนส่งมักใช้เรือฉลอมขนาด 14-16 เมตร ใช้ใบสองเสาชันดิใบแข็ง หลักฐานที่พบดังกล่าวสันนิษฐานว่าน่าจะเป็น “เรือฉลอม” ซึ่งเป็นเรือที่ต่อจากอยู่เรือตามชายฝั่งทะเล โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่าฉลอม มหาชัย บริเวณกันอ่าวไทย แถบระยอง และจันทบุรี และเชื่อว่าเป็นเรือลำเดียวกับเรือ “ไต้หลุน” ที่บรรทุกสินค้าจากบ้านเตาหม้อ อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ไปตามลำคลองท่าศาลาออกจากทะเลที่ปากน้ำแหลมหนู และแล่นเรือใบเลาะเลียบชายฝั่งทะเลไปจนถึงอ่าวประแส ดังนั้นเรือลำนี้นับเป็นแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับการเดินเรือค้าขายชายฝั่งโดยใช้เรือใบรุ่นสุดท้ายในน่านน้ำไทย

2. การคมนาคมทางบก

การคมนาคมทางบกมีหลักฐานชัดเจนในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เมื่อ พ.ศ. 2442 พบว่ามีการเดินทางโดยอาศัยเกวียนจากระยองไปแกลง ดังความว่า

“...วันที่ 25 มีนาคม 117 ออกจากเมืองระยองเดินไปเมืองแกลง ผู้ว่าราชการเมืองระยอง จัดเกวียนกระบือหนึ่งเล่ม หลวงจรูญไกร ผู้บังคับบัญชาการทหารเมืองระยอง จัดเกวียนโคหนึ่งเล่มให้ไปส่งถึงบ้านเพแล้ว กำนันจัดเกวียนกระบือให้ใหม่สองเล่ม ส่งต่อไปถึงบ้านกล้า สมภารวัดบ้านกล้าจัดเกวียนกระบือให้อีกหนึ่งเล่มส่งต่อไปจนถึงเมืองแกลง... วันที่ 26 มีนาคม 117 ถึงเมืองแกลง เทียวตรวจวัดในแขวงเมืองแกลง... วันที่ 27 มีนาคม 117 ลงเรือกลไฟหลวงออกจากเมืองแกลง ไปเมืองประจันตคีรีเขตร์...”⁷⁴

การคมนาคมภายในเมืองระยองก็มีการปรับปรุงให้ความสะดวกต่อประชาชนอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2440 โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน เช่น การตัดถนนภายในตัวเมือง การสร้างสะพานข้ามคลอง การขุดบ่อน้ำ การสร้างศาลาและสถานที่เพื่อสาธารณะ การซ่อมแซมบ้านเรือนอยู่อาศัย และการสร้างสะพานสำหรับเรือบรรทุกสินค้า และในช่วงหลัง พ.ศ. 2479 ก็เริ่มมีการสร้างถนนเชื่อมติดต่อกันระหว่างจังหวัดระยองกับจังหวัดอื่น ๆ

ต่อมาการตัดเส้นทางคมนาคมทางบกเส้นแรก คือ “ถนนยมจินดา” ขนานกับแม่น้ำระยอง และมีเส้นทางเชื่อมต่อกันทำเรือไปยังพื้นที่ด้านใน ถนนยมจินดากลายเป็นย่านการค้าทางบกที่เจริญเติบโตขึ้น มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งร้านค้า กิจการอยู่ต่อเรือ และท่าเรือ และกลายเป็นย่านตลาดการค้าที่มีแหล่งธุรกิจการค้า อุตสาหกรรม และแหล่งบันเทิงหลายประเภท ทิศทางการพัฒนาเมืองจึงเริ่มปรับเปลี่ยนสู่การตั้งถิ่นฐานตามบริเวณโครงข่ายเส้นทางคมนาคมทางบก และขยายต่อเนื่องไปยังบริเวณถนนชุมพล จนกระทั่งมีการตัดถนนสุขุมวิทเข้ามายังพื้นที่เมืองระยองอีกครั้ง การตั้งถิ่นฐานจึงเปลี่ยนทิศทางการเจริญเติบโตไปยังเส้นทางคมนาคมทางบก

แผนที่แสดงอ่าวไทยชายฝั่ง
ทะเลตะวันออก เส้นสีแดง
ปะคือทางเกวียน

ซ้าย

โค/ กระบือเทียมเกวียน
อำเภอแกลง เมื่อปี
พ.ศ. 2479

ขวา

โค/ กระบือเทียมเกวียน
เมืองระยอง เมื่อปี
พ.ศ. 2480

ที่สะดวกขึ้น คือ ถนนสุขุมวิท ประกอบกับการตื่นเขินของแม่น้ำระยองจากการลดบทบาทการใช้ประโยชน์ทางน้ำลง จึงทำให้พื้นที่บริเวณเมืองเก่าย่านถนนยมจินดาซบเซาลงในที่สุด

ภายหลังการตัดสุขุมวิทส่งผลให้มีการโยกย้ายถิ่นฐานไปที่ใหม่ราว พ.ศ. 2514 เกิดศูนย์การค้าแห่งใหม่ที่เรียกว่า “สตาร์พลาซ่า” และท่ารถโดยสารได้ย้ายออกมาตั้งที่ศูนย์การค้าแห่งนี้ บรรดาพ่อค้าแม่ค้าจึงเริ่มย้ายออกไปยังศูนย์การค้าแห่งใหม่ตามไปด้วย รวมทั้งผลกระทบจากการก่อสร้างสนามบินและท่าเรือน้ำลึกได้ส่งผลต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจในย่านนี้จนกลายเป็นย่านเศรษฐกิจแห่งใหม่ของเมืองระยองและทำให้ย่านการค้าเดิมที่ถนนยมจินดาซบเซาลงไปในที่สุด⁷⁵

บนซ้าย

ร้านขายยา บริเวณปากน้ำ
ประแส เมื่อ พ.ศ. 2495

บนขวา

งานบวชในชุมชน บริเวณ
ปากน้ำประแส เมื่อ
พ.ศ. 2495 จากหนังสือ
สมุดภาพเมืองระยอง

ล่างซ้าย

ถนนสุขุมวิทบริเวณด้าน
หน้าโรงแรมโอตานิระยอง
เมื่อ พ.ศ. 2510

ล่างขวา

ถนนสุขุมวิทและท่าโดยสาร
รถบริเวณด้านหน้าทางเข้า
วัดป่าประดู่ เมื่อ
พ.ศ. 2515

ซ้าย

ถนนสุขุมวิท
บริเวณหอนาฬิกา
พ.ศ. 2520

ขวา

การขยายผิวจราจรถนน
สุขุมวิทฝั่งตะวันตก
พ.ศ. 2521

ภายหลังจากนั้น ก็ยังคงมีการก่อสร้างและบูรณะถนนเรื่อยมา เช่น
พ.ศ. 2508 สร้างทางสายกรุงเทพฯ-ตราด

พ.ศ. 2512 สร้างทางหลวง 3162 แยกไปปากน้ำประแส

พ.ศ. 2511 สร้างทางหลวง 3162 แยกทางหลวงหมายเลข 3-ปากน้ำ

ประแส ตอนแกลงถึง-จันทบุรี-ปากน้ำประแส

พ.ศ. 2514 สร้างทางหลวง 3145 เพ-แกลง-กร่ำ และทางหลวง 3192

แกลง-อ่าวมะขามป้อม

พ.ศ. 2518 สร้างทางหลวง 36 ศรีราชา-ระยอง

พ.ศ. 2521 สร้างทางหลวง 3133 บ้านบึง-แกลง และทางหลวง

3138 บ้านบึง-บ้านค่าย

โดยช่วงทศวรรษ 2490 ภายหลังจากการดำเนินการก่อสร้างถนน
เพื่อการคมนาคมทางบกได้ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงของเมือง
ระยองเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นการตั้งถิ่นฐานของเมืองที่เปลี่ยนทิศทาง
การเติบโตไปยังเส้นทางคมนาคมทางบกที่สะดวกขึ้น การลดการใช้
ประโยชน์จากการคมนาคมทางน้ำลง แม่น้ำระยองต้นเขิน จึงทำให้การเดินทาง
เรือชบเซาลงในที่สุด อย่างไรก็ตามเกิดการขยายตัวของภาคเกษตรกรรม
เพาะปลูก และการกลายเป็นเมืองอุตสาหกรรมในเวลาต่อมา

3. การพัฒนาสู่เศรษฐกิจรูปแบบใหม่

จังหวัดระยองถูกกำหนดให้เป็นเขตอุตสาหกรรมตั้งแต่ พ.ศ. 2524 เป็นต้นมา ตามโครงการพัฒนาพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก (Eastern Seaboard) ที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาอุตสาหกรรมหนัก เช่น อุตสาหกรรมปิโตรเคมี การกลั่นน้ำมัน เคมีภัณฑ์และปุ๋ยเคมี รถยนต์ และ อิเล็กทรอนิกส์โดยมีนิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุดเป็นนิคมอุตสาหกรรมแห่งแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2520 รวมทั้งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525 – 2529) กำหนดแนวทางการกระจายความเจริญและกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปสู่ส่วนภูมิภาค โดยจังหวัดระยองได้รับคัดเลือกเป็นพื้นที่พัฒนาแห่งหนึ่งโดยให้ส่วนภูมิภาคเข้ามามีส่วนเสริมในการปรับโครงสร้างการผลิตด้านเกษตรกรรม และอุตสาหกรรมให้ได้ผลมากยิ่งขึ้น เนื่องจากข้อได้เปรียบในด้านแหล่งที่ตั้งซึ่งอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ และเชื่อมกับภาคตะวันออกเฉียงเหนืออันเป็นแหล่งรวมแรงงานและวัตถุดิบหลายอย่าง ทั้งยังติดต่อกับอ่าวไทยอันเป็นช่องทางออกสำคัญของสินค้า มีโครงข่ายการคมนาคม และการสื่อสารที่มีท่าเรือน้ำลึก และเป็นพื้นที่เหมาะสมสำหรับนำแก๊สธรรมชาติขึ้นทางบก จึงเป็นแรงจูงใจให้เข้ามาลงทุนพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังได้มีการพัฒนาระบบเมือง และส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว การส่งออก อุตสาหกรรมการใช้วัตถุดิบและบริการต่าง ๆ

ต่อมาในทศวรรษที่ 2530 อุตสาหกรรมเติบโตขึ้นอย่างมากจากการขยายตัวของเศรษฐกิจทุนนิยมและกระแสโลกาภิวัตน์ เมื่อมีการเข้ามาลงทุนของบรรษัทข้ามชาติหลังจากการฟื้นตัวทางการเงินของระบบทุนนิยมโลก จึงเกิดการหลั่งไหลเข้ามาของเงินทุนจากต่างประเทศในชายฝั่งทะเลตะวันออก ทำให้อุตสาหกรรมในจังหวัดระยองขยายตัวขึ้นมาตามลำดับ ประกอบกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530–2534) ที่ได้มีแนวทางพัฒนาเมืองศูนย์กลางความเจริญต่อเนื่องมาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับเดิมเพื่อสนองต่อการกระจายความเจริญ

บน-ซ้ายและขวา

โรงเลื่อยบริษัทระยอง

จำกัด บริเวณเมืองระยอง

เมื่อ พ.ศ. 2490

ล่าง-ซ้ายและขวา

รถบรรทุกน้ำมันสำหรับหลัง

ถนนยมจินดา ภาพจาก

สมุดภาพเมืองระยอง

บน
 โรงคดปลา บริเวณปากน้ำ
 ระยอง เมื่อ พ.ศ. 2495
กลาง
 โรงน้ำปลา บริเวณปากน้ำ
 ระยอง
ล่าง
 โรงภาพยนตร์เทศบาลเมือง
 ริมถนนสุขุมวิท
 โรงภาพยนตร์มาตรฐาน
 แห่งแรกในจังหวัดระยอง
 เมื่อ พ.ศ. 2515

และการบริหารงานส่วนภูมิภาค ได้ส่งผลให้จังหวัดระยองเป็นหนึ่งในเมือง
ที่ได้รับการพัฒนาให้กลายเป็นเมืองศูนย์กลางความเจริญ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในปัจจุบันจังหวัดระยองจะประสบผลสำเร็จ
เชิงเศรษฐกิจในการพัฒนาด้านอุตสาหกรรมดังที่เห็นว่ามีนิคมอุตสาหกรรม
เขตประกอบการอุตสาหกรรม ชุมชนอุตสาหกรรม และสวนอุตสาหกรรม
รวมกว่า 40 แห่ง แต่จังหวัดระยองยังมีการฐานเศรษฐกิจในภาคพาณิชยกรรม
และการบริการอื่นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านเกษตรกรรมที่มีการปลูกพืช
เศรษฐกิจสำคัญ ได้แก่ ยางพารา มันสำปะหลัง ข้าว ปาล์มน้ำมัน อ้อย
ผลไม้ต่าง ๆ เช่น ทูเรียน เงาะ และมังคุด ด้านการประมง ด้านการเลี้ยง
ปศุสัตว์ และด้านการท่องเที่ยวที่มีแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญทั้งเกาะ ทะเล
น้ำตก และแหล่งศิลปวัฒนธรรม

3 — ตามรอยเส้นทาง สายประวัติศาสตร์

เส้นทางสายประวัติศาสตร์ในจังหวัดระยอง 3 เส้นทาง ได้แก่ เส้นทางเดินทัพของพระเจ้าตากสินฯ เส้นทางตามเรื่องราวในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ และเส้นทางเสด็จประพาสทะเลฝั่งตะวันออก พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เส้นทางสายประวัติศาสตร์เหล่านี้ล้วนแสดงความสำคัญของระยองในฐานะเมืองสำคัญของชายฝั่งทะเลตะวันออกที่สำคัญเรื่อยมาในอดีตจนถึงปัจจุบัน

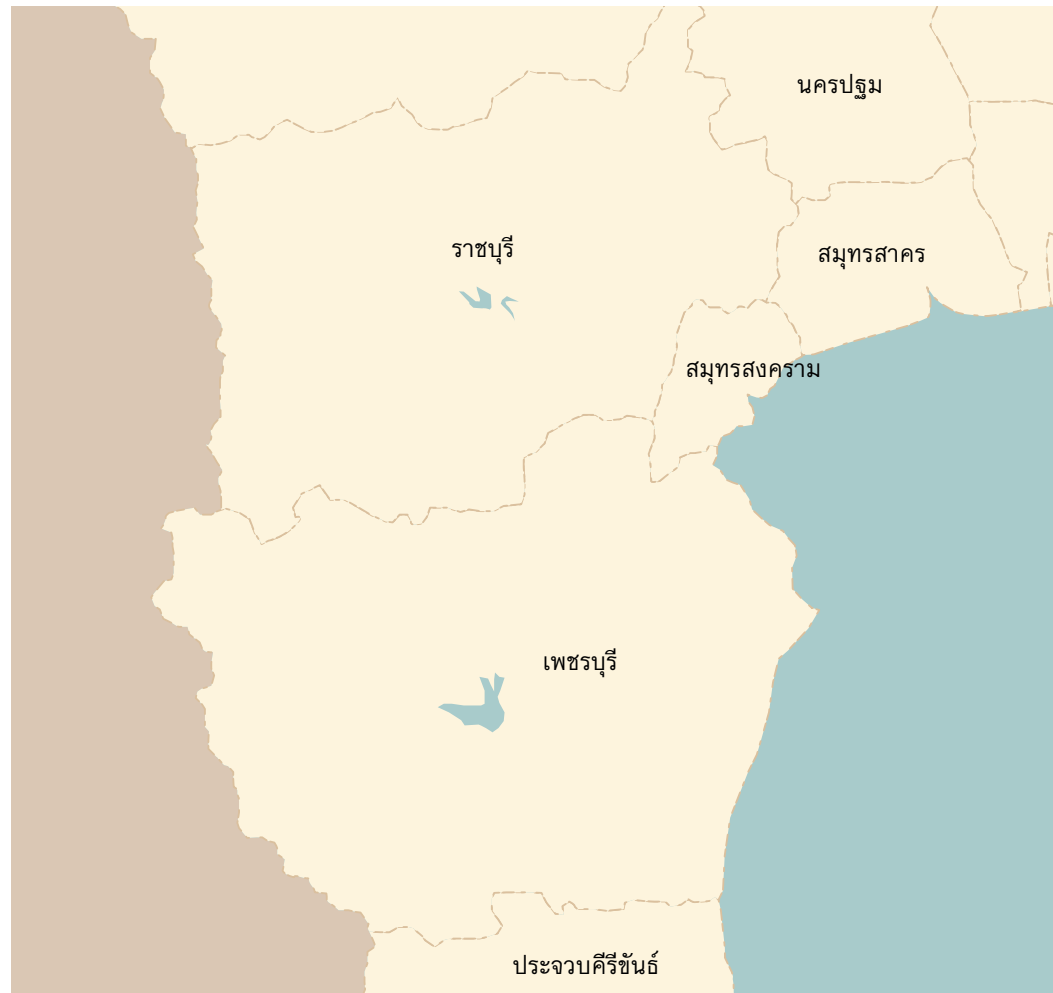
เส้นทางเดินทัพพระเจ้าตากสินมหาราช

ระยอง มีความสำคัญในฐานะเมืองตามเส้นทางการเดินทัพคราวรวบรวมพลพรรคหัวเมืองชายฝั่งตะวันออกของพระเจ้าตากสินมหาราช สมเด็จพระยาตากสินมหาราช ทรงวินิจฉัยว่า สาเหตุที่พระเจ้าตากสินฯ นำทัพมายังหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก เดิมเพียงต้องการพ้นภัยจากทัพพม่า และหาพื้นที่ที่ปลอดภัย⁷⁶ ในเวลานั้นเหตุการณ์ทางการเมืองของกลุ่มหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกยังไม่ชัดเจนว่าชุมชนใหญ่จะเป็นมิตรหรือศัตรู ที่เมืองชลบุรี มักเกิดเหตุการณ์ผู้นำชุมชนตั้งตนเป็นใหญ่ และก่อความวุ่นวาย เช่น นายทองอยู่ นกเล็ก ที่เมืองชลบุรี (บางปลาสร้อย) เช่นเดียวกับที่เมืองจันทบูรณที่มีทรัพยากรทางกองทัพที่มีประสิทธิภาพ และเป็นจุดที่สามารถเดินทางไปสู่เขมรได้ง่าย แต่ที่ยังไม่แน่ชัดว่าจะเข้าร่วมกับกองทัพหรือไม่⁷⁷

ส่วนระยอง เป็นเมืองขนาดเล็กที่มีชุมชนโบราณหนาแน่นเกาะกลุ่มอยู่ตามแนวลำน้ำระยอง ทำให้ง่ายต่อการควบคุมกลุ่มคนหรือชุมชน ประกอบกับสภาพภูมิศาสตร์พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ และตั้งอยู่ระหว่างเมืองชลบุรีและจันทบูรณ ซึ่งนับว่าเป็นตำแหน่งยุทธศาสตร์ที่เหมาะสมทำให้เห็นความเคลื่อนไหวของทั้งสองเมืองใหญ่ทั้งสองด้านที่ยังมีสถานะทางการเมืองไม่ชัดเจน ดังนั้น “เมืองระยอง” จึงถูกเลือกเป็น “ที่ตั้งมั่นหลัก” สำหรับการรวบรวมกำลังพลในช่วงก่อนการยกทัพไปตีเมืองจันทบูรณ โดยใช้พื้นที่บริเวณวัดลุ่มเป็นที่ตั้งค่ายหลวง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีชัยภูมิเหมาะสมแก่การตั้งค่าย

แผนที่เส้นทางทัพ
พระเจ้าตากสินมหาราช
ในพระราชพงศาวดาร

- 1 ท่าข้าม
- 2 ปากน้ำโจ้โล้
- 3 บ้านทองหลาง
- 4 ตะพานทอง
- 5 บางปลาสร้อย
- 6 วัดหลวง
- 7 บ้านนาเกลือ
- 8 นาจอมเทียน
- 9 สัตหีบ
- 10 ทัพไค้เตี้ย
- 11 บ้านสะพานหิน
- 12 น้ำเก่า
- 13 ค่ายประดู่
- 14 วัดลุ่มและวัดเนิน
- 15 บ้านประแส
- 16 บ้านกร่ำ
- 17 บ้านพลอยแหวน
- 18 เมืองจันทบูร

เมื่อพระเจ้าตากสินฯ ได้นำทัพจากอยุธยาตีฝ่าวงล้อมพม่า และมาถึงเมืองระยอง ได้เดินทางผ่านบ้านเมืองชุมชนต่างๆ จากพระนครศรีอยุธยา นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา แล้วเข้าสู่ชลบุรี ใช้เส้นทางเลียบชายฝั่งทะเลไปจนถึงสัตหีบ ก่อนจะตัดเข้าสู่เมืองระยอง โดยสันนิษฐานว่าน่าจะผ่านทางบ้านปลา อำเภอบ้านฉาง แล้วผ่านเขาหินโขง เข้าสู่อำเภอบ้านค่าย แล้วเข้าสู่เมืองระยอง แล้วไปยังจันทบุรี

เส้นทางเดินทัพพระเจ้าตากสินมหาราชตามพระราชพงศาวดาร

“...ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอังคารแรม ๖ ค่ำ เดือนยี่ นายกล้าคุมไพร่ ๑๐๐ นำเสด็จไปถึงพื้ชยาหยุดประทับแรมที่นั่น รุ่งขึ้นยกมาจมนเทียน ประทับแรมที่นั่นคืนหนึ่ง จึงยกมาแรมทัพไก่อเดี่ยว รุ่งขึ้นมาประทับแรม สัตตหีบ แล้วยกมาชายทะเล ประทับแรมอยู่จนเพลารุ่ง ขึ้นมาประทับ หินโด่งรุ่งขึ้นประทับแรมน้ำเก่า ผู้รั้งเมืองระยองกรมการทั้งปวงชวนกัน มาต้อนรับเสด็จ ถวายธัญญาหารเกวียนหนึ่ง เสด็จดำเนินมาถึงประตูจึง พระราชทานปืนคาบศิลาบอกหนึ่งแก่ผู้รั้งเมืองระยอง...”⁷⁸

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวเอาไว้ว่า พระเจ้าตากสินฯ ได้เดินทางพร้อมไพร่พลออกจากค่ายวัดพิชัย ไปทาง บ้านหันตรา บ้านข้าวเม่า จนถึงบ้านสามบัลลิต เมื่อมองกลับไปเห็นแสง ไฟไหม้กรุงอยู่ก็ให้หยุดพักทัพ วันอาทิตย์รุ่งเช้า พระเจ้าตากสินฯ เดินทัพ ไปถึงบ้านโพสามหวาหรือโพธิ์สังหาร ตอนเย็นถึงบ้านพรานนกจึงหยุด พักแรม รุ่งขึ้นขุนชำนาญไพร่สนท และนายกองข้างเมืองนครนายกเอาช้าง มาถวาย นำเสด็จถึงบ้านบางคอง เข้าหยุดประทับที่นั่นแล้ว สั่งให้ขุนหมื่น พันทนายบ้านยอมอ่อนน้อมแต่ไม่สำเร็จ

จึงตั้งค่ายในการสู้รบ รุ่งขึ้นพระเจ้าตากสินฯ ยกพลไปประทับ ที่ตำบลหนองไม้ซุงตามทางเมืองนครนายก แล้วประทับแรมอีกสองวันก็ ถึงบ้านนาเรียง และเดินทัพต่อไปยังเมืองปราจีนบุรี ข้ามแม่น้ำที่ด่านกบ (ประจันตคาม ปราจีนบุรี) แล้วเดินทัพข้ามทุ่งไปจนตกเย็นหยุดพักทัพรอ พรรคพวกที่ตามไม่ทันอยู่ที่ชายดงศรีมหาโพธิ ฝายพม่าเกณฑ์ทัพเรือให้ ขึ้นมาสมทบกับกองทัพที่ตั้งอยู่ปากน้ำเจ้าโล้ ยกไปขึ้นที่ท่าข้าม ติดตาม กองทัพพระเจ้าตากได้รบกันหนักจนพม่าแตกกระจัดกระจายพ่ายไป จากนั้นพระเจ้าตากสินฯ ยกพลไปทางบ้านทองหลาง บ้านสะพานทอง บางปลาสร้อย ก็เป็นอันพ้นกองทัพพม่า

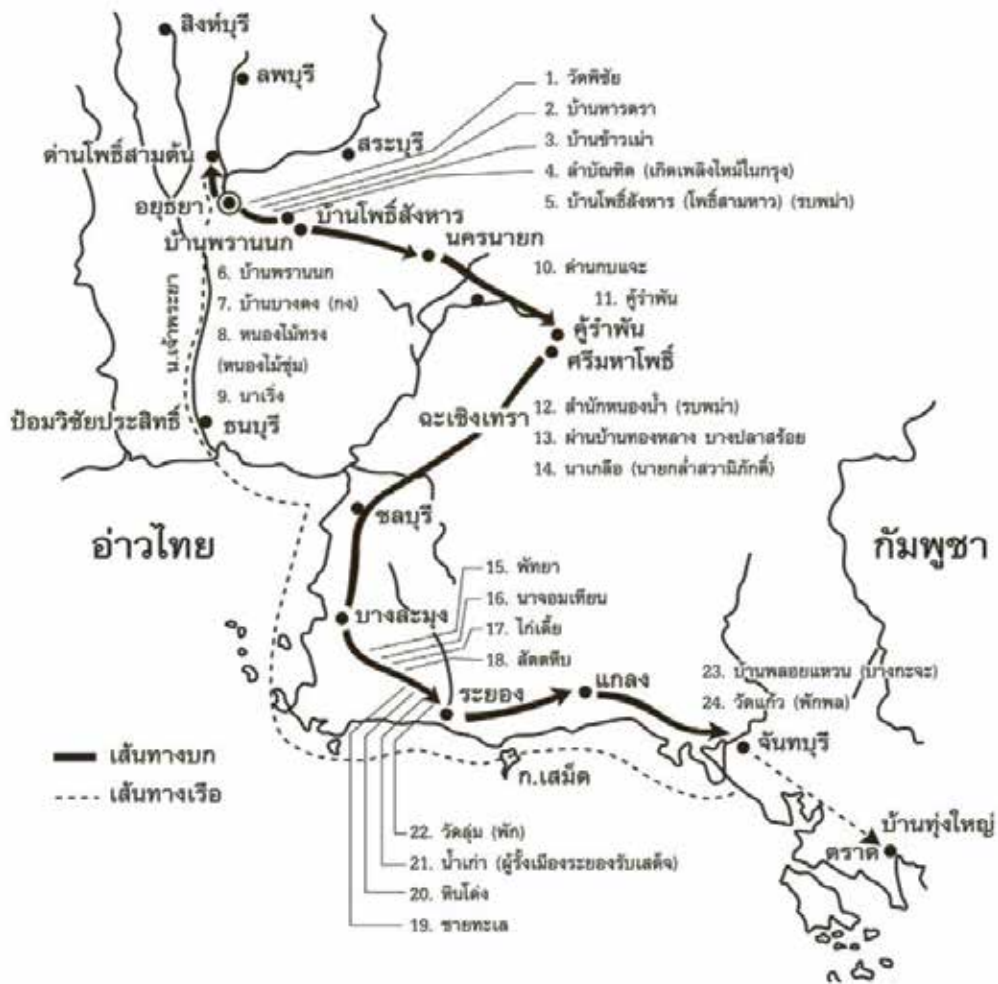
เมื่อเสด็จถึงบ้านนาเกลือ นายกล้าเป็นนายชุมนุมคุมไพร่พลอยู่ที่นั่น นายกล้าจึงคุมไพร่นำเสด็จไปถึงพิทยา รุ่งขึ้นไปประทับแรมที่นาจอมเทียน **ทุ่งไก่อเตี้ย สัตหีบ** แห่งละคืน จากนั้นจึงเดินทางริมทะเลถึง **หินโง่** และ **น้ำเก่า** เข้าแขวงเมืองระยอง ผู้รั้งเมืองระยอง และกรมการชวนกันมาต้อนรับเสด็จ เสด็จไปประทับอยู่วัดลุ่ม 2 วัน รับสั่งให้จัดลำเลียงอาหารชุดค่ายคุณ ในขณะที่นั้นมีขุนรามหมื่นล้อม นายทองอยู่นกเล็ก ขุนจำเมือง เป็นต้น คบคิดกันจะยกเข้าทำประทุษร้าย พระเจ้าตากสินฯ จึงวางแผนปราบปรามพวกขุนรามหมื่นล้อมไปจากเมืองระยอง พระเจ้าตากสินฯ จึงออกจากเมืองระยองไปบ้านประแส บ้านไช้ บ้านคา บ้านกล้า บ้านแก่ง ที่พวกขุนรามหมื่นล้อมตั้งอยู่ที่นั่น

ขุนรามหมื่นล้อมแตกหนีไปอยู่กับพระยาจันทบูร ส่วนนายทองอยู่นกเล็ก อยู่ที่เมืองชลบุรี คอยทำร้ายประชาราษฎร์พระเจ้าตากสินฯ จึงรับสั่งให้ยกโยธาทหารไปปราบโดยเสด็จไปทางบ้านหนองมน แล้วหยุดประทับที่วัดกลาง แล้วให้นายทองอยู่นกเล็กอ่อนน้อมแต่โดยดี

เมื่อพระเจ้าตากสินฯ เสด็จกลับไปประทับอยู่เมืองระยอง พระยาจันทบูรเชื่อคำยุยงของขุนรามหมื่นล้อมออกอุบายให้พระสงฆ์มาเชิญเสด็จกลับไปเมืองจันทบูร พระเจ้าตากสินฯ พร้อมไพร่พลเสด็จตามพระสงฆ์ไปถึง **บ้านพลอยแหวน** พระยาจันทบูรสั่งให้หลวงปลัดพากองทัพหลวงให้ข้ามน้ำไปอยู่ปากตะวันออก แล้วจะคอยทำร้ายเมื่อทหารข้ามน้ำนั้น พระเจ้าตากสินฯ ทรงทราบจึงเปลี่ยนเส้นทางให้พลทหารไปยังวัดแก้ว และเสด็จประทับที่นั่น จากนั้นพระเจ้าตากสินฯ จึงตัดสินใจเข้าตีเมืองจันทบูร พระยาจันทบูรจึงพาบุตรภรรยาเสด็จหนีลงเรือไปสู่ปากน้ำพุทไธมาศ เมื่อได้ **เมืองจันทบูร** แล้วจึงยกทัพทั้งทางบกและน้ำไปบ้าน **ทุ่งใหญ่ เมืองตราด** แล้วจึงเสด็จกลับมาเมืองจันทบูรเพื่อทำการต่อ และซ่อมเรือรบพร้อมทั้งจัดหาอาวุธ และไพร่พลให้พร้อมเพื่อออกจากเมืองจันทบูรด้วยทางทะเล

แผนที่เส้นทางเดินทัพของ
พระเจ้าตากสินฯ มหาราช
(ที่มา : จารึก วิไลแก้ว,
สรุปเส้นทางเดินทัพ
สมัยกรุงศรีอยุธยา:
กรุงศรีอยุธยาและกัมพูชา,
2562.)

จากนั้นได้หยุดทัพเรือประทับที่เมืองชลบุรี ต่อมายกทัพเรือเข้า
ปากน้ำเมืองสมุทรปราการแล้วเข้าเมืองธนบุรี ฝ่ายกรมการพวกที่อยู่รักษา
เมืองธนบุรีหนีขึ้นไปทีโพธิ์สามต้น จึงยกเข้าตีค่ายโพธิ์สามต้นแล้วควบคุม
ค่ายไว้ได้⁷⁹

เมื่อ พ.ศ. 2558 วลัยลักษณ์ ทรงศิริ และศรีศักร วลัยโกตม ซึ่งได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าเส้นทางเดินทัพควรเป็นเส้นทางบนผืนแผ่นดินใหญ่ โดยเมื่อผ่านอำเภอพานทองไปแล้ว กองทัพพระเจ้าตากสินฯ ไม่ได้เดินทางผ่านบางปลาสร้อยแล้วเลียบชายฝั่งทะเล แต่แยกออกไปทางเมืองพนัสนิคมโดยใช้ลำน้ำพานทองเข้าสู่เมืองพญาเร่ (อำเภอบ่อทอง จังหวัดชลบุรี) ผ่านช่องเขาสู่อำเภอหนองใหญ่ อำเภอปลวกแดงซึ่งมีลำน้ำที่จะไหลผ่านไปยังที่ราบลุ่มแม่น้ำระยองได้ จากนั้นเมื่อจะยกทัพผ่านเมืองแกลงเพื่อไปยังเมืองจันทบูรณ⁸⁰

นอกจากนี้ เส้นทางเดินทัพในพระราชพงศาวดารเป็นเส้นทางเลียบชายฝั่งทะเลมีชุมชนเบาบาง และเป็นการเดินทางที่อ้อมไม่มีลำน้ำเชื่อมต่อเข้ามาภายในแผ่นดิน อีกทั้งการเดินทัพในเส้นทางนี้จะต้องผ่านบางปลาสร้อยอันเป็นที่มั่นของนายทองอยู่ นกเล็ก ซึ่งน่าจะเข้ากับกองทัพมารวมถึงปากน้ำที่สำคัญก็น่าจะอยู่ในการควบคุมของกองทัพมาแล้ว และเส้นทางบนผืนแผ่นดินใหญ่ยังมีระยะที่ไกลกว่าเมื่อเทียบกับเส้นทางเดินทัพเดิม รวมถึงปลอดภัยจากกองทัพพม่ามากกว่า

เส้นทางสันนิษฐานใหม่นี้ ยังเป็นเส้นทางสัญจรหนึ่งของผู้คนในท้องถิ่นดังที่บ้านทีกของ ออกุสต์ ฌอง-มารี ปาวี (Auguste Jean-Marie Pavie) ชาวฝรั่งเศส ได้เข้ามาสำรวจทั่วภูมิภาคอินโดจีน สยาม และจีนตอนใต้ เขาได้จัดบันทึกแล้วรวบรวมใน Mission Pavie การสำรวจช่วงแรก ๆ ของปาวี เริ่มตั้งแต่วันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 (ค.ศ. 1883)–11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2427 (ค.ศ. 1884) ที่เข้ามาสำรวจในประเทศไทย ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงเส้นทางสัญจรจากเมืองพนัสนิคมไปยังเมืองจันทบูรณไว้⁸¹

การสำรวจ และศึกษาเส้นทางพระเจ้าตากสินมหาราชพบว่าหลักฐานความเชื่อเกี่ยวกับพระเจ้าตากสินไม่ว่าจะเป็นศาล อนุสาวรีย์ และสิ่งสำคัญอื่น ๆ ตามเส้นทางเดินทัพภายในผืนแผ่นดินใหญ่มีปริมาณน้อยมากเมื่อเทียบกับร่องรอยที่ปรากฏตามเส้นทางเดินทัพเลียบชายฝั่งทะเลที่ระบุในพระราชพงศาวดาร

ตามรอยเส้นทางเดินทัพพระเจ้าตากสินมหาราช

ปัจจุบันภายในจังหวัดระยองมีสถานที่อันมีความเชื่อเกี่ยวกับพระเจ้าตากสินมหาราช จังหวัดระยอง จำนวนมาก ดังปรากฏศาลพระเจ้าตากสินฯ เรียงรายในท้องที่ที่เชื่อว่าเคยเป็นเส้นทางเดินทัพของพระองค์ เช่น ศาลพระเจ้าตากสินฯ บริเวณอ่าวสมุทร ตำบลแก่ง ศาลพระเจ้าตากสินฯ เขิงเขาโกรกตะแบก ตำบลสำนักท้อน อำเภอบ้านฉาง ปลับปลาพระเจ้าตากสินฯ ภายในวัดปลา ตำบลปลา อำเภอบ้านฉาง ศาลพระเจ้าตากสินฯ บริเวณแนวคันดินโบราณ ตำบลบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย และพบร่องรอยหลักฐานที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาดังกล่าวที่สำคัญได้แก่

1. วัดลุ่มมหาชัยชุมพล เชื่อว่าเป็นที่ตั้งค่ายหลวงสำหรับประชุมพลและรวบรวมกองกำลัง ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์บริเวณวัดลุ่มเป็นเนินดินรอบ ๆ เป็นพื้นที่ลุ่มและมีแนวแม่น้ำระยองไหลผ่านทางทิศใต้และทิศตะวันออก ทำให้เป็นพื้นที่ที่มีชัยภูมิเหมาะสมกับการตั้งค่ายในอดีตเคยมีแนวคูกระแหว่งพื้นที่วัดลุ่มและวัดเนิน ซึ่งอาจเป็นเนินที่กล่าวถึงในเหตุการณ์ที่ขุนจำเมืองและกรมการระยองพาทหารปืนข้ามคูน้ำจากวัดเนินมาปล้นสะดมค่ายของพระเจ้าตากสินฯ ที่วัดลุ่ม

วัดลุ่มมหาชัยชุมพลตั้งขึ้นในราวสมัยอยุธยาตอนปลาย พระเจ้าตากสินฯ นำกำลังทหารมาพักที่บริเวณใต้ต้นสะดือเป็นที่ประทับ ซึ่งแต่เดิมเป็นพื้นที่วัดลุ่มกับวัดเนิน (เป็นวัดร้าง) ต่อกัน เหตุที่เรียกว่า “วัดลุ่ม” เพราะเป็นสถานที่ลุ่มมาก เมื่อเข้าพรรษาน้ำจะท่วมจนสามารถพายเรือได้ สมัยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ มาตรวจคณะสงฆ์ขณะดำรงสมณศักดิ์ท่านเจ้าคุณญาณวราภรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2463 ท่านได้รวมวัดเนินกับวัดลุ่มเป็นวัดเดียวกัน เพราะขณะนั้นวัดเนินขาดเจ้าอาวาส⁸²

2. วัดบ้านค่าย (วัดบน) เชื่อกันว่าเคยเป็นโบราณสถานของเขมรโบราณ เนื่องจากพบแนวศิลาแลง และพบเศษพระพุทธรูปสมัยอยุธยา เดิมเรียกวัดบนเนื่องจากตั้งอยู่เหนือลำน้ำ ต่อมาน้ำในคลองเกิดเปลี่ยน

ทางเดินน้ำ ทำให้น้ำไหลทางเขาเตี้ยลงจนพัง จึงได้สร้างวัดขึ้นใหม่บริเวณ
ด้านทิศใต้ เรียกว่าวัดล่าง ต่อมาวัดล่างได้เปลี่ยนชื่อเป็น วัดบ้านค่ายชัย
ชุมพล นอกจากนั้นในบริเวณใกล้เคียงมี **คูค่าย** เป็นคันดินและคูค่าย
โบราณบริเวณวัดบ้านค่าย ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย อยู่ริม
ฝั่งคลองเก่าเชื่อมกับคลองใหญ่ ห่างจากวัดบ้านค่ายไปทางทิศตะวันตก
ราว 3 กิโลเมตร จากภาพถ่ายทางอากาศและแผนที่เก่าพบว่ามึลักษณะเป็น
รูปสี่เหลี่ยม ผู้คนในท้องถิ่นเชื่อกันว่าเป็นเมืองค่ายเก่าที่สร้างขึ้นในสมัย
พระเจ้าตากสินฯ สภาพคันดินในปัจจุบันถูกทำลายไปบางส่วน

บนซ้าย

ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน
มหาราช ในวัดลุ่มมหาชัย
ชุมพล สร้างขึ้นเมื่อ
พ.ศ. 2477

บนขวา

ต้นสะดือ เชื่อว่าเป็นที่ที่
พระเจ้าตากสินฯ นำช้าง
มาผูกไว้

ล่าง

ประติมากรรมหินทราย
ส่วนพระเพลา (หน้าตัก)
ประทับนั่งขัดสมาธิ ศิลปะ
อยุธยาตอนต้น-กลาง

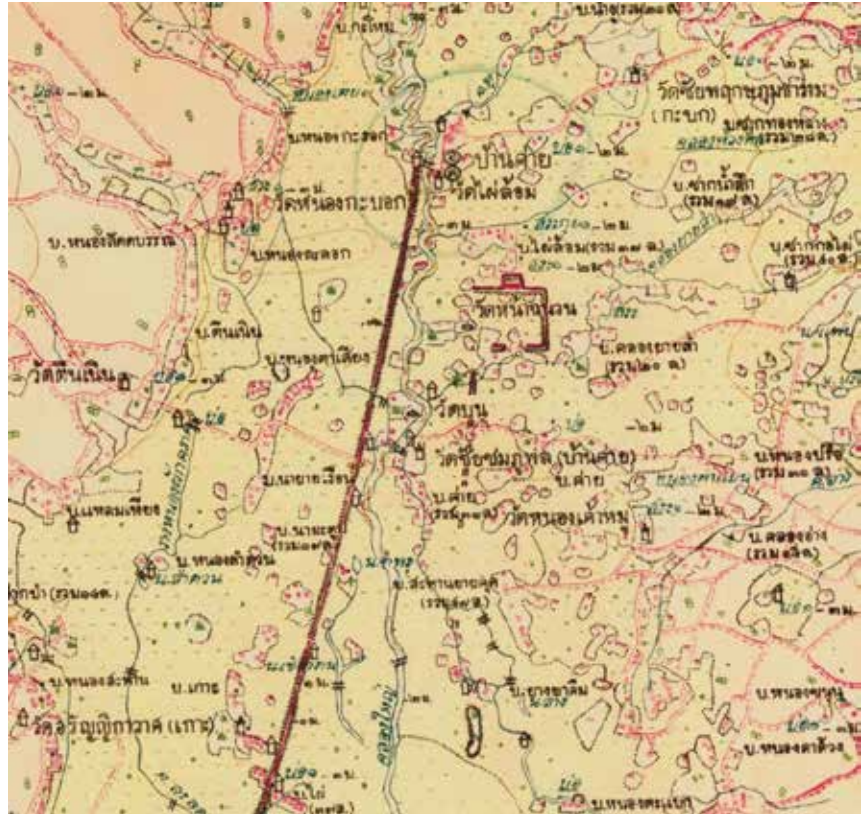

บน

แผนที่แสดงคันดินและค่ายคูโบราณที่พบในแผนที่โบราณ พ.ศ. 2460-2461 (ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุ, ผ. กบค. 2-(11-11) ระยอง แผนที่อำเภอเมือง อำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง และเขตติดต่อ กรมแผนที่สำรวจเมื่อ พ.ศ. 2460-2461 พิมพ์ที่กรมแผนที่ พ.ศ. 2473.)

ล่าง

สภาพปัจจุบันของคันดินและค่ายคูโบราณกลายเป็นพื้นที่เพาะปลูกและเป็นไร่นาของราษฎร

ซ้าย

ภาพถ่ายเก่าต้นตาลที่มี
ลักษณะบิดขด

ขวา

พระวิหาร ศาลตาลขด-
พระโพธิสัตว์กวนอิม
ภายในวัด

3. วัดเนิน (ปัจจุบันรวมเข้ากับวัดลุ่มฯ) เชื่อว่าเป็นสถานที่ที่ทัพพระเจ้าตากสินฯ สู้รบกับกรมการเมืองระยอง โดยในอดีตเคยมีคูน้ำที่ฝ่ายกรมการเมืองต้องปืนข้ามมา แต่ปัจจุบันเป็นถนนคอนกรีตคันระหว่างพื้นที่วัดลุ่มและวัดเนิน ทั้งยังมีความเชื่อว่าเป็นที่ที่เผาศพเหล่าทหารที่เสียชีวิตจากการสู้รบครั้งนี้ด้วย

4. วัดป่าประดู่ เป็นวัดเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอยุธยา เดิมคงมีต้นประดู่จำนวนมากจึงเรียกป่าประดู่ ปราภฏเรื่องราวของ ‘ตาลขด’ อันมีที่มาจากตำนานเมื่อครั้งพระเจ้าตากสินฯ มาตั้งค่ายหลวงอยู่ที่วัดลุ่ม ได้เกิดอิทธิปาฏิหาริย์พายุหมุนทำให้ต้นตาลบิดเป็นเกลียว จึงเรียกกันว่าตาลขด ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าอยู่บริเวณหน้าวัดป่าประดู่ ในปัจจุบันจึงปรากฏการตั้งศาลตาลขดขึ้นภายในวัด

บน
พระอุโบสถ มีเพิงต่อ
ด้านหน้าแบบอยุธยา
ตอนปลาย-รัตนโกสินทร์
และพระพุทธรูปไสยาสน์
วัดป่าประดู่
ล่าง
วังสามพญาภายใน
วัดละหารไร่

4. **วังสามพญา (ปัจจุบันอยู่ที่วัดละหารไร่)** เป็นห้วงน้ำลึกอยู่ตอนต้นของแม่น้ำระยอง อยู่ทางทิศใต้ของวัดละหารไร่ (หลวงปู่ทิม) ตาบลหนองละลอก อำเภอบ้านค่าย โดยชื่อ วังสามพญา นั้นมีที่มาจากเรื่องเล่าที่เชื่อว่าพระเจ้าตากสินฯ ได้นำทัพผ่านมายังทุ่งละหารใหญ่ (บริเวณพื้นที่วัดละหารใหญ่ในปัจจุบัน) และทรงนำช้างศึก 3 เชือกมาอาบน้ำที่บึงแห่งนี้

ในบริเวณรอบข้างวังสามพญา พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาและที่ราบลาดลงสู่แม่น้ำ สภาพพื้นที่เหมาะแก่การปลูกไม้ผลและไม้ยืนต้น แหล่งน้ำมีลำน้ำสายเล็กจำนวนมากไหลจากเนินเขา ในอดีตพื้นที่บริเวณนี้มีหนองน้ำขนาดใหญ่มีต้นบัวขึ้นอยู่เต็มหนองน้ำ จึงเป็นที่มาของชื่อตาบลหนองบัว

5. วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม ตั้งในบริเวณ “บ้านประแส” ในอดีตพื้นที่บริเวณวัดราชบัลลังก์เป็นเนินและทุ่งนา เมื่อครั้งที่พระเจ้าตากสินฯ ได้ยกทัพมาปราบขุนรามหมื่นล้อมซึ่งบริเวณบ้านประแส มีทหารล้มตายเป็นจำนวนมาก เชื่อกันว่าชาวบ้านได้นำศพทหารมาฝังไว้บริเวณเนินที่แห่งนี้ ซึ่งก่อนที่จะมีการสร้างวัดขึ้นบนเนินดังกล่าวชาวบ้านเรียกกันว่า “วัดเนินสระ” และ “วัดทะเลน้อย” เมื่อมีการปรับพื้นที่เพื่อสร้างโบสถ์มีการขุดพบดาบที่ชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นดาบของทหารที่ถูกนำมาฝัง จึงได้มีการตั้งศาลพระเจ้าตากสินฯ ขึ้น และด้านหลังศาลมีต้นโพธิ์และมะขามขนาดใหญ่ ผู้คนเล่ากันว่าปลูกในสมัยเดียวกันกับที่พระเจ้าตากสินฯ ยกทัพมาปราบขุนรามหมื่นล้อม

ภายในวัดยังมีพระแท่นที่ประทับและพระแท่นรองพระบาท สันนิษฐานว่าเป็นพระแท่นที่ประทับของพระเจ้าตากสินฯ ที่ประดิษฐานอยู่ในท้องพระโรงพระราชวังเดิม เชื่อกันว่าพระธรรมเจดีย์ ซึ่งเจ้าอาวาสวัดโมลีโลกยารามและเป็นชาวเมืองแกลง ได้นำพระแท่นที่ประทับ พระแท่นรองพระบาท ตูพระไตรปิฎกลายรดน้ำ และพระพุทธรูปसानด้วยหวายมาถวายที่วัดราชบัลลังก์ฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นช่วงที่มีการบูรณะพระราชวังเดิม

นอกจากนี้ การขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม-1 มิถุนายน พ.ศ. 2562 พบโบราณวัตถุสำคัญ ได้แก่ เงินพดด้วงมีตราประทับเป็นตราจักรและตรีศูล (สมัยธนบุรี – รัชกาลที่ 1) กลุ่มเครื่องถ้วยจีนช่วงรัชศกเสียนฟง-กวนสุแห่งราชวงศ์ซิง (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3-4) และเหรียญสมัยรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2430) หลักฐานดังกล่าวบ่งชี้ว่าบริเวณวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานรามมีอายุเก่าสุดถึงช่วงกรุงธนบุรี สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญว่าเป็นสถานที่หนึ่งในเส้นทางเดินทัพของพระเจ้าตากสินฯ

บน

อุโบสถวัดราชบัลลังก์
ประดิษฐานภายใน
ประดิษฐานพระพุทธรูป
โครงหวาย

ล่าง

เจดีย์เก่าในวัดราชบัลลังก์
ประดิษฐาน

บน

บัลลังก์ไม้ ๓

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ

พระนคร กล่าวว่าได้มาจาก

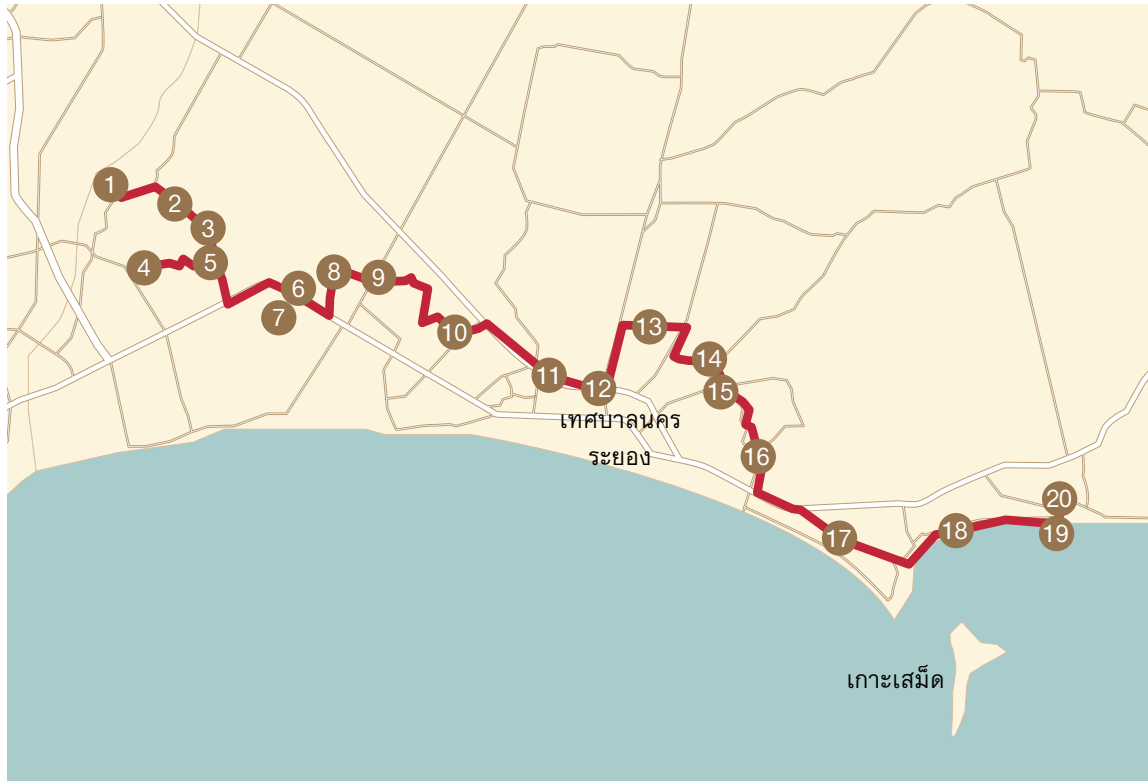
เมืองแกลง

ล่าง

บัลลังก์วางพระบาท ๓

วัดราชบัลลังก์

แผนที่เส้นทางหมุดกวีหมุดที่ 1-20 ในจังหวัดระยองจากนิราศเมืองแกลง

1 หมุดที่ 1 บางไผ่	6 หมุดที่ 6 ซากลูกหว้า	11 หมุดที่ 11 ทับมา	16 หมุดที่ 16 บ้านตะพง
2 หมุดที่ 2 พงค้อ	7 หมุดที่ 7 ซากขาม	12 หมุดที่ 12 ระยอง	17 หมุดที่ 17 ทุ่งกระท่อล
3 หมุดที่ 3 พุดร	8 หมุดที่ 8 ห้วยโป่ง	13 หมุดที่ 13 วัดบ้านเก่า	18 หมุดที่ 18 คลองกรุ่น
4 หมุดที่ 4 ห้วยอีร้า	9 หมุดที่ 9 ห้วยพร้าว	14 หมุดที่ 14 บ้านนาตาขวัญ	19 หมุดที่ 19 บ้านแกลง
5 หมุดที่ 5 ห้วยพูน	10 หมุดที่ 10 สำนักกะบาก	15 หมุดที่ 15 บ้านแลง	20 หมุดที่ 20 บ้านแกลง

เส้นทางประวัติศาสตร์ตามนิราศเมืองแกลง

นิราศเมืองแกลงเป็นนิราศคำกลอนเรื่องแรกของสุนทรภู่ที่มีความยาว 248 บท แต่งขึ้นเมื่อสุนทรภู่ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปหาบิดาที่เมืองแกลง จังหวัดระยอง เมื่อกลางเดือนกรกฎาคม รว พ.ศ. 2349 –2350 หลังจากที่พ้นโทษจากความผิดที่แอบรักใคร่กับนางข้าหลวงในพระราชสำนักสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

สุนทรภู่ได้บรรยายสภาพ ลักษณะทางภูมิศาสตร์ การตั้งถิ่นฐาน และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในแต่ละท้องที่ที่ได้ล่องเรือผ่าน โดยเริ่มตั้งแต่กรุงเทพมหานคร ชลบุรี และระยองที่เป็นปลายทาง เดินทางโดยเรือประทุนมีลูกศิษย์ตามไปด้วยสองคน และมีชาวเมืองระยองรับนำทางช่วยแจวอีกคนหนึ่ง การเดินทางผ่านไปทางคลองสำโรง และคลองศิระชะจะเข้ ออกปากน้ำบางปะกงไปขึ้นบกที่บางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี แล้วเดินทางบกต่อไปถึงวัดที่บิดาบวชอยู่ที่เมืองแกลง และหลังจากนั้นเดินทางกลับเข้ามากรุงเทพฯ ในเดือนกันยายนปีเดียวกัน รวมเป็นระยะเวลา 3 เดือน⁸³

ปัจจุบัน เส้นทางในนิราศเมืองแกลงยังเป็นเส้นทางที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน มีหมู่บ้าน ชุมชน ตำบล ชื่อสถานที่ตามนิราศ และมีหมุดกวีปักตามตำแหน่งของสถานที่ที่ปรากฏในนิราศจำนวน 20 หมุด

เนื้อความของนิราศเมืองแกลงที่สำคัญที่กล่าวถึงในจังหวัดระยอง ดังนี้

1. ตำบลบ้านฉาง

สภาพภูมิศาสตร์ของตำบลบ้านฉางมีสภาพเป็นที่ราบเชิงเขาสลับเนินดินขนาดเล็ก พื้นที่ส่วนมากทำเกษตรกรรม เช่น ไร่ยูคาลิปตัส ไร่มันสำปะหลัง ปัจจุบันมีการอยู่อาศัยเป็นชุมชนขนาดเล็กกระจายทั่วตำบลแหล่งน้ำที่สำคัญคือ คลองยายร้าและคลองพูน

ซ้าย
ภูมิประเทศของตำบล
บ้านฉาง

ขวา
พุทธ ในปัจจุบัน

ปรากฏชื่อตำบลบ้านฉางในนิราศเมืองแกลงในตำแหน่ง พุทธ
ห้วยอีร้า และ ห้วยพยุห์ ว่า

“ถึงพุทธศาครเป็นพวยพุ
ดูซึ่งไล่ไหลเชี่ยวเป็นเกลียวกลาง

...

ถึงห้วยอีร้าและย้าล้วนสายหยุด
กะมองกะเมงนมแมวเป็นแถวไป

...

ถึงโตรกตรวยห้วยพระยูนจะหยุดร่อน
เรียกกันดูด้วยไม่รู้ว้าสัตว์ใด

น้ำทะลุออกจากชะวากขวาง
สไบบางซุบซิบกับอุรา

ดอกนั้นสุดที่จะตกดูไสว
ล้วนลูกไม้กลางป่าทั้งหว่าพลอง

เห็นแรดนอนอยู่ในดงให้สงสัย
เห็นหน้าใหญ่อย่างจะเข้ตะคุ่ตัวฯ”

ชาย

พระอุโบสถวัดบ้านเก่า

ขวา

เจดีย์วัดบ้านเก่า

2. ตำบลตาขัน

สภาพภูมิศาสตร์ของตำบลตาขันเป็นแอ่งที่ราบลุ่ม พื้นที่ส่วนมากเป็นป่าห้วยคคา และมีแม่น้ำระยองไหลผ่าน ที่มาของชื่อตำบลตาขันมีเรื่องเล่าว่า เมื่อประมาณ 200 ปีล่วงมาแล้ว นายขันเป็นครอบครัวแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากิน บริเวณพื้นที่ป่าใกล้บ้านเก่าติดกับแม่น้ำระยอง จนมีลูกหลานสร้างบ้านเรือนเพิ่มมากขึ้น นายขันจึงเป็นบุคคลที่ทุกคนให้ความเคารพนับถือ ทางราชการได้มีนโยบายให้จัดตั้งเป็นหมู่บ้าน เพื่อเป็นการให้เกียรติกับตาขัน จึงตั้งชื่อหมู่บ้านว่าหมู่บ้านตาขัน ปรางค์ชื่อบ้านเก่า ในนิราศเมืองแกลง คือ บ้านเก่า ว่า

“...พลี้นดงตรงปากออกปากช่อง ถึงระยองเห้ย้าเรือนดูไสว
แวะเข้าย่านบ้านเก่าค่อยเบาใจ เขาจุดไต้ต้อนรับให้หลับนอน
ฝ่ายนายแสงถึงตำแหน่งสำนักน่อง เขายืมย่องชมหลานคลานสลอน
พี่ว่าแห้วเอกาอนาทร ด้วยจะจรต่อไปเป็นหลายคืนฯ”

3. ตำบลเชิงเนิน

เหตุที่ได้ชื่อว่าเชิงเนิน ด้วยลักษณะพื้นที่เป็นเนินจึงเรียกพื้นที่บริเวณนี้ว่า เชิงเนิน ปรากฏชื่อในนิราศเมืองแกลง คือ เมืองระยอง ว่า

“...พอลิ้นดงตรงปากออกปากช่อง ถึงระยองเห้าเรือนดูไสว
แฉะเข้าย่านบ้านเก่าค้อยเบาใจ เขาจุดได้ต้อนรับให้หลับนอน
ฝ้ายนายแสงถึงตำแหน่งสำนักน้อง เขายิ้มย่องชมหลานกลานสลอน
พี่ว่าเหว่เอกาอาหาร ด้วยจะจรต่อไปเป็นหลายคืนฯ”

บน
ลุ่มแม่น้ำระยอง
ล่าง
ร้านค้าบนถนนยมจินดา

ซ้าย

ก้อนแลงที่พบบริเวณ

วัดบ้านแลง

ขวา

หมุดกริ่งที่ 15 บ้านแลง

4. ตำบลตะพง

สภาพภูมิศาสตร์ของตำบลตะพงเป็นที่ราบลุ่มสลับกับเนิน มีเขา ยายดา และเขาพระบาทอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของ ลำน้ำหลายสาย เช่น คลองตะพง คลองยายดา เป็นต้น นอกจากนี้ ตำบล ตะพงยังมีมรดกวัฒนธรรมที่จับต้องได้ คือ วัดตะพงโน ตั้งอยู่ในบริเวณ หมู่บ้านตะพงโน

ตำบลบ้านแลง เป็นที่ราบลุ่มโล่งเตียน เหมาะแก่การเกษตรกรรม ดินบริเวณนี้มีลักษณะเป็นดินร่วน มีดินแลงปะปน มีลำน้ำที่สำคัญ คือ คลองคา สมัยอดีตหมู่บ้านมีศิลาแลงเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านจึงเรียกกันว่า บ้านแลง ปรากฏชื่อสถานที่ในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่คือ บ้านแลง บ้านตะพงและทุ่งกะทอลอ ว่า

“...ถึงบ้านแลงทางแห้งเห็นทุ่งกว้าง เพื่อนหนทางทวนทบตลบทหา
บุกละแวกแฝกแซมกับหญ้าคา จนแดดกล้ามาถึงย่านบ้านตะพง
มีเคหาอารามงามระรื่น ด้วยพ่างพื้นพุ่มไม้ไพรระหง
ตัดกระพ้อห่อได้ทุกไร่กอง พี่หลีกลงทางทุ่งกะทอลอ
เห็นสาวสาวชาวไร่เขาไถที่ บ้างพาที่อื้อเออเสียงเหนอหนอ
แลชี้โคลไส่ตาบเป็นคราบคอ ผ้าห่มห่อหมากแห้งตาเบงมานข”

5. ตำบลแก่ง

สภาพพื้นที่เป็นเนินเขาสลับกับที่ราบลาดลงสู่ชายทะเล มีลำน้ำที่สำคัญ คือ แม่น้ำแก่ง นอกจากนี้ตำบลแก่งปรากฏชื่อสถานที่ในนิราศเมืองแก่งของสุนทรภู่ คือ อ่าวสมุทรและบ้านแก่ง โดยเสื่อเมืองแก่งสันนิษฐานว่ามีมาช้านาน ตั้งแต่ครั้งที่สุนทรภู่เดินทางมาเยี่ยมบิดา จนถึงปัจจุบัน มีทำกันอยู่ 3 ชนิด คือ เสื่อกก เสื่อคล้า และเสื่อก้านตอง

“...ถึงศาลเจ้าอ่าวสมุทรที่สุดหาด
ถึงบ้านแก่งลัดบ้านไปย่านกลาง
แต่ปากพลอดมือสอดชุกชุก
เป็นส่วยบ้านสานส่งเข้ากรุงไกร

เสียบลีลาขึ้นตามช่องที่คลองขวาง
เห็นฝูงนางสานเสื่อนั้นเหลือใจ
จนมือหงิกงอแฉ่งไม่แบได้
เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่เว้นคนฯ”

บน

บริเวณบ้านแก่ง

ล่าง

อนุสาวรีย์สุนทรภู่

เป็นอนุสาวรีย์ที่สร้างขึ้น

เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่

พระสุนทรโวหาร

ตั้งอยู่ในอำเภอแก่ง

จากการสำรวจ และศึกษาเส้นทางนิราศเมืองแก่งพบว่าสถานที่
ในนิราศเมืองแก่งยังสะท้อนให้เห็นทั้งสภาพภูมิศาสตร์ และวัฒนธรรม
ของพื้นที่เมืองระยองในอดีต ซึ่งจะมีทั้งความเหมือน และความแตกต่าง
กับสภาพภูมิศาสตร์ และวัฒนธรรมในพื้นที่ปัจจุบัน นอกจากนี้ยังพบว่ามี
การทำหมุดกวีระบุตำแหน่งสถานที่ต่าง ๆ ในพื้นที่จังหวัดระยองจำนวน
ทั้งหมด 20 แห่ง ได้แก่ บางไผ่ พงค้อ พุดี ห้วยอีร้า ห้วยพยุ่น ซากลูกหญ้า
ซากขาม ห้วยโป่ง ห้วยพร้าว สุนัขกะบาก บ้านทับม้า ระยอง บ้านเก่า บ้านนา
ตาขวัญ บ้านแก่ง บ้านตะพง ทุ่งกะทอลอ คลองกรุ่น อ่าวสมุทร และ
บ้านแก่ง

เส้นทางเสด็จประพาสทะเลฝั่งตะวันออก ในรัชกาลที่ 5

หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกมีความสำคัญในฐานะเมืองท่าชายฝั่งทะเลที่เชื่อมโยงการเดินทางสัญจรไปมาระหว่างประเทศทางฝั่งตะวันออกทั้งเส้นทางบกและทางน้ำ ไม่ว่าจะเป็นกัมพูชา เวียดนาม จีน ญี่ปุ่น ชื่อหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกปรากฏชื่อมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายต่อเนื่องสมัยธนบุรีและสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีบันทึกเหตุการณ์การเดินทางผ่านหัวเมืองชายฝั่งทะเลหลายต่อหลายครั้งโดยเฉพาะจากนักเดินทางชาวต่างประเทศ เหตุการณ์สำคัญ คือ การเสด็จประพาสทะเลฝั่งตะวันออกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมายังหัวเมืองชายฝั่งตะวันออกในมณฑลจันทบุรี ทั้งเมืองระยอง เมืองจันทบุรี และเมืองตราด หลายต่อหลายครั้งด้วยกัน

การเสด็จประพาสมณฑลจันทบุรี ในปีมะเมีย พุทธศักราช 2425 ปีมะแม พุทธศักราช 2426 และปีวอก พุทธศักราช 2427 ทั้งสามครั้งนี้ได้มีพระราชหัตถเลขาพระราชทานบุคคลต่าง ๆ ทั้งสิ้น 10 ฉบับ โดยในปีวอก พุทธศักราช 2427 ได้มีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ ถึงท่านกลาง คุณสุรวงศ์วิวัฒน์ และพระบรมวงศานุวงศ์ รวมถึงข้าราชการที่พระนคร ในวันจันทร์ เดือน 3 ขึ้น 11 ค่ำ ปีวอก จุลศักราช 1246 ทรงเล่าเรื่องการเสด็จประพาสช่องแสมสาร ปากน้ำแกลง คลองแกลง ไว้ว่า

“...ด้วยตั้งแต่นั้นออกจากกรุงเทพฯ มาพักนอนที่ปากอ่าวคืนหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นออกเรือมาเวลาบ่ายหยุดนอนที่ช่องแสมสารคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นออกเรือมาหยุดที่ปากแกลงเวลากลางวันลงเรือเล็กไปขึ้นที่ปลายแหลมตรงปากคลองแกลง ซึ่งเขาทำปราโบไม้ไว้รับ ได้เห็นตัวอย่างเสาโทรเลขซึ่งเขาลงมือปักบ้างแล้ว เวลาเย็นเดินตามหาดซึ่งเป็นหาดกว้างใหญ่ แล้วกลับลงมาเรือพักนอนอยู่ที่นั่นคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวัน ๑ ๆ ๓ คำ ออกเรือมาทอดที่ตรงปากน้ำพาสซึ่งเป็นที่
พระแกลงแก่ล้าวก้าอยู่ ลงเรือเด็กเรือกลไฟลากเข้าไปดูสำน้ำพาสจน
ตลอดพันหมู่บ้านคน มีบ้านเรือนติด ๆ กันประมาณร้อย แต่เป็นหนทางไกล
หาได้ไปไม่ กลับหลังเรือนต่อเข้าไปข้างใน เขาว่ายังมีบ้านเรือนอีกมาก ออก
มาพักที่หัวแหลมซึ่งมี (ต้นจวบับ) เมืองแกลงทำค้างไว้ พันปราไบไม้ที่เขา
ทำไว้รับที่นั่นเห็นว่าภูมิฐานงามจึงได้สั่งให้สร้างทำขึ้นประกอบกับพระเจดีย์
เดิม ให้ชื่อไว้ว่าวัดสมมติเทพถาปนาราม ที่ต่อขึ้นไปข้างเหนือจะทำเป็นที่
โรงทหารสำหรับได้รักษาสดใจผู้ร้าย ด้วยในระยนี้เป็นที่เปลี่ยว ย่านห่าง
แต่ก่อนเคยมีสลัดทำร้ายเรืออยู่บ้างจึงได้ให้จัดการรักษาให้แข็งแรงเวลา
บ่ายออกจากปากน้ำพาส มาถึงแหลมสิงห์ปากน้ำเมืองจันทบุรีเวลาค่ำ
สองทุ่ม ครั้นเวลารุ่งขึ้นได้ขึ้นดูโรงทหารที่หลังป้อม ผังข้างใต้มีทหารปืน
ปากน้ำประจำการอยู่แล้ว ดูเป็นที่ครึกครื้นขึ้นกว่าก่อน เวลาเย็นขึ้นไปดูบน
เขาแหลมสิงห์ซึ่งได้ปักเสาธงขึ้นไว้บนยอดเขา มีหนทางขึ้นลงได้ (ต้นจวบ
บับ) ดูไปได้เกือบรอบตัว (ต้นจวบับ) เป็นที่สบายมากบรรดาพระบรมวงศา
นวงศ์ ข้าราชการที่มากมีความสุขสบายอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น

กำหนดเวลารุ่งพุ่มนี้จะได้ออกเรือจากเมืองจันทบุรีไปพักนอนที่
เกาะกง รุ่งขึ้นจะออกซึ่งมองสิเออร์ลอร์อยู่จากเกาะกงไปจนถึงที่ต่อเขตแดน
เพื่อจะได้พบกับกอเวเนอเมืองไซ่ง่อน ผู้ว่าการแทนกงสุลแลคอมมิแซร์
ฝรั่งเศส ...

เขียนในเรือพระที่นั่งเวสตราที่แหลมสิงห์ ปากน้ำจันทบุรี วัน ๒ ๆ
๓ คำปีวอกจศกศักราช ๑๒๔๖⁸⁴

เส้นทางการเสด็จประพาส
หัวเมืองชายฝั่งทะเล
ตะวันออก

นอกจากนี้ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีชาวตะวันตกเข้ามาในดินแดนไทยเป็นจำนวนมาก และมีการสำรวจทั่วประเทศ จากบันทึกของออกุสต์ ปาวี และคณะ ได้สำรวจระยองและบริเวณชายฝั่งไปจนถึงเมืองจันทบุรี รวมทั้งสำรวจแม่น้ำประแส ระยะทางทั้งหมด 155 กิโลเมตร ตั้งแต่วันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 ถึง 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2427⁸⁵ ต่อมาในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีพระบรมราชโองการ ให้โอนอำเภอกกลงไปขึ้นกับเมืองระยอง⁸⁶

ซ้าย

วัดสมมติเทพถาปนาราม
ตามเส้นทางเสด็จประพาส
ขวา
ปากน้ำประแสยังมี
บ้านเรือนชุมชนประแสและ
ตลาดเก่าแก่ มีอาหารทะเล
กะปิ เป็นสินค้าหลัก

เส้นทางสายประวัติศาสตร์ในเมืองระยองทั้งเส้นทางเดินทัพ
พระเจ้าตากสินฯ เส้นทางตามเรื่องราวในนิราศเมืองแกลง และเส้นทาง
เสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อน
ให้เห็นว่า เมืองระยองเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ มีผู้คน
มาตั้งถิ่นฐานทั้งบนบกและชายทะเลมาเนิ่นนาน วิถีชีวิตผู้คนดำรงค์อยู่
ท่ามกลางธรรมชาติในภูมิศาสตร์ต่าง ๆ ล้วนสะท้อนภาพผ่านบันทึกการเดินทาง
หลายต่อหลายครั้ง ผู้คนระยองอยู่ท่ามกลางธรรมชาติและศิลปกรรม
เก่าแก่ทั้งสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และงานประณีตศิลป์ ณ พื้นที่แห่งนี้
เป็นจุดเชื่อมโยงเรื่องราวของผู้คนชายฝั่งทะเลตะวันออกกับประวัติศาสตร์
ชาติที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 การกอบกู้เอกราช
ของพระเจ้าตากสินฯ และความงามตามธรรมชาติถูกบอกเล่าผ่านนิราศ
เมืองแกลง บทกวีของบรมครูผู้ยิ่งใหญ่สุนทรโวหาร (ภู่) และประวัติศาสตร์
การเมืองผ่านการเสด็จประพาสผ่านหัวเมืองชายทะเลฝั่งของรัชกาลที่ 5

4 — โบราณคดีระยอง

ท่านปิ... พวง

ศูนย์ธรรมา

ผืนแผ่นดินจังหวัดระยองเป็นที่ราบสลับที่ดอนเป็นลูกคลื่น พื้นที่ทางทิศเหนือ และตะวันออกเป็นที่ราบสลับภูเขาลาดต่ำ ลงสู่อ่าวไทยทางทิศใต้ซึ่งเป็นพื้นที่ติดชายฝั่งทะเลไว้ห่างติดอ่าวไทยยาวประมาณ 100 กิโลเมตร มีแม่น้ำสายสำคัญ 2 สาย คือ แม่น้ำระยอง ไหลผ่านอำเภอลวกแดง บ้านค่าย และเมืองระยองโดยไหลลงสู่ทะเลที่ตำบลปากน้ำอำเภอมืองระยอง และแม่น้ำประแส มีต้นกำเนิดจากทิวเขาจันทบุรี ไหลผ่านท้องที่ต่าง ๆ ในอำเภอแกลง และไหลลงสู่ทะเลที่ตำบลปากน้ำกระแสาอำเภอกแกลง

จังหวัดระยองปรากฏหลักฐานของการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำทั้งสองอย่างต่อเนื่องมาช้านาน อย่างไรก็ตามการศึกษาความเป็นมาของผู้คน และชุมชนในจังหวัดระยองเป็นการสืบค้นจากหลักฐาน และร่องรอยของอดีตบนผิวดินเป็นหลัก และยังขาดการมองอดีตจากข้อมูลที่หลงเหลือไว้ได้ผิวดินที่สามารถช่วยให้เข้าใจความเป็นมาของจังหวัดระยองได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้นโครงการคลังข้อมูลสารสนเทศศิลปวัฒนธรรมระยองระยะที่ 2 ซึ่งเป็นความร่วมมือระหว่างคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร กับบริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน) จึงเลือกดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีใน 2 พื้นที่ คือ วัดบ้านค่าย ตั้งอยู่ในอำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง เพื่อเป็นตัวแทนของชุมชนลุ่มแม่น้ำระยอง และวัดราชบัลลังก์ประดิษฐาราม ตั้งอยู่ในอำเภอแกลง จังหวัดระยอง เป็นตัวแทนของชุมชนลุ่มแม่น้ำประแส

การศึกษาทางโบราณคดีในระยองที่ผ่านมา

บริเวณจังหวัดระยอง และจันทบุรีซึ่งเป็นพื้นที่ต่อเนื่องกันนั้น มีการศึกษาทางโบราณคดีทั้งในลักษณะการสำรวจ การขุดค้น และการค้นพบ โดยประชาชนในท้องถิ่นที่สามารถสรุปได้ดังนี้

การศึกษาค้นคว้าทางโบราณคดีที่ผ่านมาในพื้นที่ลุ่มน้ำระยอง

การศึกษาประวัติความเป็นมาของผู้คนและสังคมในจังหวัดระยอง สามารถย้อนกลับไปในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จากชาวต่างชาติที่เข้ามาในประเทศไทยและประเทศข้างเคียง เช่น ออกุสต์ ฌอง-มารี ปาวิ ที่มีการบันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับระยอง เช่น เมืองระยองนั้นเป็นเนินทรายเล็ก ๆ ไปตลอด เต็มไปด้วยดินตะกอน ซึ่งกระแสน้ำพัดพามาจากทางเหนือ ทำให้ที่ราบแห่งนี้กลายเป็นท้องนา ที่อุดมสมบูรณ์ เป็นศูนย์กลางการค้าและการเมืองที่มีความสำคัญไม่มากนัก มีชาวจีนหลายร้อยคนประกอบอาชีพค้าขายหรือเกษตรกรรมตั้งรกรากอยู่

เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ ได้บันทึกการสำรวจเป็นเวลา 5 ปี จนถึง พ.ศ. 2439 มีรายละเอียดเกี่ยวกับระยอง เช่น แหลมแสมสารเป็นช่องสูมของโจรสลัด มีโรงหล่อเป็นแหล่ง มีชาวประมงจำนวนมากประกอบอาชีพทำโรงงานผลิตกะปิ ตัวเมืองมีคนอาศัยอยู่ราว 2 พันคน เกาะเสม็ดมีการเพาะปลูกข้าวคุณภาพดีจำนวนมาก

ต่อมาในพ.ศ. 2521-2539 กรมศิลปากรได้ดำเนินการสำรวจโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ พบว่าในจังหวัดระยองปรากฏศิลปวัตถุที่วัดป่าประดู่ จำนวน 2 ชิ้น คือ ตู้พระธรรมและธรรมาสน์ไม้ ศิลปะรัตนโกสินทร์ ประกาศขึ้นทะเบียนเมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2537 เล่ม 111 ตอนที่ 63 ง

กรมศิลปากรได้สำรวจแหล่งโบราณคดีอีก 2 ครั้ง คือใน พ.ศ. 2531⁸⁹ พบแหล่งโบราณคดีในจังหวัดระยอง ได้แก่ วัดโชดทิมทาราม วัดบ้านค่าย วัดห้วยกรอง และวัดบ้านเก่า และมีการสำรวจอีกครั้ง

ตู้พระธรรมและธรรมาสน์ที่
พบในวัดป่าประดู่
(ที่มา : กรมศิลปากร,
ทะเบียนโบราณวัตถุ
ศิลปวัตถุ ในครอบครอง
ของวัดและเอกชน เล่ม 4,
248)

ใน พ.ศ. 2534–2539 พบแหล่งโบราณคดีที่ในจังหวัด⁹⁰ คือ เจดีย์เก่าวัดแก่ง
(วัดจันทร์อุดม) เจดีย์ก่ออิฐถือปูน ศิลปะอยุธยาตอนปลาย ได้รับการขึ้น
ทะเบียนโบราณสถานประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 112 ตอนพิเศษ 35
วันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2538

ในพ.ศ. 2534 กรมศิลปากรยังได้สำรวจและขุดค้นแหล่งเรือเกาะทะเล
อำเภอเมือง จังหวัดระยองอีกด้วย จากการขุดค้นพบหลักฐานตัวเรือ
เครื่องปั้นดินเผา ได้แก่ โอ่งน้ำ ไหปากแคบขนาดกลางและขนาดเล็ก
อ่างขนาดเล็ก ภาชนะรองขาตุ๋นกับข้าว กำหนดอายุในสมัยรัตนโกสินทร์
ตามด้วยการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีได้นำหินบุษ ในเขตอุทยาน
แห่งชาติเขาแหลมหญ้า-หมู่เกาะเสม็ดในพ.ศ. 2537–2538 ที่พบเศษภาชนะ
ดินเผาที่กำหนดอายุได้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22–23

ในพ.ศ. 2538 จารึก วิไลแก้ว ดำเนินงานวิจัยภายใต้โครงการศึกษา
วิจัยโบราณคดีและประวัติศาสตร์เมืองนครนายก ฉบับที่ 1/2538
เรื่อง แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อ

ค้าขายแลกเปลี่ยนตั้งแต่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จนถึงจังหวัดระยอง และจันทบุรี และได้สำรวจวัดตามเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีไปจนถึงจังหวัดจันทบุรี

ระหว่าง พ.ศ. 2545–2547 มีการศึกษาผลกระทบของโครงการก่อสร้างเขื่อนประแสร์ อำเภอวังจันทร์ จังหวัดระยอง ด้วยวิธีการโบราณคดีเกี่ยวกับการสำรวจและการขุดค้นโบราณคดีและการรายงานผลการดำเนินงานตามหลักวิชาการโบราณคดี ดำเนินการโดยสำนักงานศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร

ใน พ.ศ. 2561 สำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี กรมศิลปากร⁹² ดำเนินการสำรวจทางโบราณคดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำระยอง เพื่อตรวจสอบหลักฐานทางโบราณคดีต่างๆ ที่พบในพื้นที่และอายุสมัย เช่น เจดีย์กลางน้ำ (บ้านปากน้ำ) วัดตะพงโน วัดนาตาขวัญ เจดีย์เก่าวัดแก้ง โรงพยาบาลระยอง (วัดจันทอุดม) วัดโชติมิตราราม วัดลุ่มมหาชัยชุมพล วัดบ้านค่าย วัดน้ำคอกเก่า วัดเขาโบสถ์ วัดป่าประดู่ วัดแลง (วัดบ้านแลง, วัดจันทร์สุวรรณโพธิ์ธาราม) วัดบ้านเก่า วัดห้วยกรอง บ่อน้ำโบราณบ้านปลา

นอกจากนี้ยังมีผลงานค้นคว้าวิจัยจากนักวิชาการอื่น ๆ เช่น โครงการเมืองระยองในเส้นทางกู่ชาติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยรองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม และวลัยลักษณ์ ทรงศิริ เมื่อ พ.ศ. 2558 ที่ได้เสนอข้อคิดเห็นใหม่เกี่ยวกับเส้นทางเดินทัพของพระเจ้าตากสินในช่วงที่ผ่านจังหวัดระยอง หรือการค้นคว้าของนักวิชาการท้องถิ่น เช่น ผลงานของนายเฉลียว ราชบุรี เป็นต้น

การศึกษาค้นคว้าทางโบราณคดีที่ผ่านมาในพื้นที่ลุ่มน้ำประแส

การศึกษาความเป็นมาในบริเวณอำเภอกาหลง โดยเฉพาะชุมชนริมแม่น้ำประแส มีปรากฏแรกเริ่มใน “ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระองค์เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนเรือทางชลมารค ออกจากกรุงเทพฯ

ในวันอาทิตย์ที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2419 และเสด็จนิวัติกรุงเทพฯ ในวันพุธที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2420 รวมระยะเวลาในการเสด็จประพาส ครั้งนี้ 17 วัน⁹³ ในครั้งนี้ พระองค์โปรดเกล้าให้เกณฑ์คนเป็นพนักงานสืบสวนจดจำเรื่องราวต่าง ๆ ของเมืองจันทบุรีและหัวเมือง คือ เมืองขลุงและเมืองแกลง โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์สืบเรื่องแผ่นดินและเรือกสวนไธนา เจ้าพระยาภาณุวงษ์ (พร) สืบเรื่องการช่างและการค้าขาย พระยาประภากรวงษ์วรุฒิกิติ (ชาย) สืบเรื่องกระบวนสัตว์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่ใช้กำลัง สัตว์ที่เป็นอาหารและสัตว์ร้าย และเจ้าพระยาภาณุวงษ์ สืบเรื่องกระบวนการราชการ ตำแหน่งเจ้าเมือง กรมการเมือง และความเจ็บไข้ในเมือง

นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงบรรยายสภาพบ้านเมือง และวัฒนธรรมที่ได้ไปพบไว้โดยละเอียดอีกด้วย เช่น ขณะที่ทรงประทับเรือใบเพื่อเสด็จไปทางตะวันออกไปสุดที่เมืองจันทบุรีพร้อมผู้ติดตาม พระองค์ทรงบรรยายสภาพเมืองเก่าบริเวณเลยหัวแหลมที่พระองค์ทรงทอดพระเนตรขณะที่เรือแล่นผ่าน

จะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์ฉบับนี้เป็นหลักฐานการศึกษาสำคัญที่กล่าวถึงภูมิประเทศ การปกครอง เศรษฐกิจ สถานที่สำคัญ ประวัติศาสตร์ เส้นทางการเดินทาง ตำนานท้องถิ่น วิถีชีวิตของผู้คน รวบรวมประวัติศาสตร์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองผ่านตามรายทางและให้ความสำคัญกับเมืองจันทบุรี ในด้านกายภาพและวัฒนธรรมเมื่อร้อยกว่าปีก่อน

ต่อมาเมื่อวันอาทิตย์ที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2427⁹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคเข้าสำรวจบริเวณปากแม่น้ำประแส แล้วพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขาเมื่อคราวเสด็จประพาสทะเลฝั่งตะวันออก ในปีออก พ.ศ. 2427 ฉบับที่ 1 สำระสำคัญของพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ คือ การบันทึกข้อมูลชุมชนริมฝั่งแม่น้ำประแสว่ามีบ้านเรือนติดกันประมาณร้อยเรือนเป็นแนวไกลเข้าไปจากปากแม่น้ำ นอกจากนี้จะเสด็จฯ สำรวจพื้นที่แล้ว ยังโปรดให้สร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์พระเจดีย์เดิมในวัดโบราณ แล้วให้ชื่อไว้ว่าวัดสมมติเทพถาปนารามอีกด้วย

โบราณวัตถุที่พบจากแหล่ง
โบราณคดีบ้านแหลมเหียง
(ที่มา : เจลีย์ว ราชบุรี,
ประวัติศาสตร์เมืองระยอง,
464-469)

ต่อมาใน พ.ศ. 2545 นายบรรเจิด ทรัพย์แก้ว อยู่บ้านเลขที่ 118/12 หมู่ 12 ตำบลบ้านนา ได้สำรวจพบโบราณวัตถุจากผิวดินที่ถูกไถพรวน บริเวณที่นา และพื้นที่เนินซึ่งปัจจุบันเป็นป่ายุคาลิปตส์ใกล้บ้าน จึงเก็บรักษา โบราณวัตถุและเครื่องมือเหล็กต่าง ๆ และแจ้งไปยังสำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี เมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2545 และมีเจ้าหน้าที่มาสำรวจ ทางโบราณคดี เมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2545⁹⁵ กำหนดให้เป็นแหล่ง โบราณคดีบ้านแหลมเหียง

การสำรวจพบหลักฐานทางโบราณคดีจำพวกเศษภาชนะดินเผา จำนวนเล็กน้อยอยู่ในระดับผิวดินบริเวณที่ถูกไถพรวน ซึ่งนายบรรเจิด ทรัพย์แก้ว ได้รวบรวมเก็บไว้บางส่วน ชั้นดินที่อยู่อาศัยในสมัยก่อนน่าจะอยู่ต่ำกว่าผิวดิน ปัจจุบันราว 1 ฟุต

บน
สภาพปัจจุบันของแหล่ง
โบราณคดีบ้านแหลมเหียง
ล่าง
ตัวอย่างโบราณวัตถุที่
สำรวจพบจากแหล่งเรือจม
เกาะมันนอก

ใน พ.ศ. 2551 กลุ่มโบราณคดีใต้น้ำได้รับแจ้งข่าวเกี่ยวกับแหล่งเรือจมเกาะมันนอก โดยจากคำบอกเล่าของคุณวิเชียร สิงห์โตทอง เจ้าของกิจการและเรือเช่าท่องเที่ยวดำน้ำ ตกปลา เล่าว่าแหล่งเรือจมเกาะมันนอก ถูกพบเมื่อประมาณ พ.ศ. 2535 จึงได้แจ้งให้กลุ่มโบราณคดีใต้น้ำทราบเพื่อดำเนินการสำรวจแหล่งเรือดังกล่าว⁹⁶ ผลของการดำเนินงานเบื้องต้นเผยให้เห็นว่าซากเรือดังกล่าวน่าจะเป็นโครงสร้างของหม้อไอน้ำ และพบชิ้นส่วนหลักเดวิดที่ใช้สำหรับชักหย่อนเรือบาด เรือลำนี้จึงน่าจะเป็นเรือจักรกลไอน้ำที่ใช้เป็นเรือโดยสารที่แล่นขึ้นล่องระหว่างกรุงเทพฯ และเมืองท่าต่างๆ

การสำรวจทางโบราณคดีในอำเภอแก่ง จังหวัดระยองครั้งล่าสุด ใน พ.ศ. 2561 โดยสำนักศิลปากรที่ 5 ปราจีนบุรี กรมศิลปากร เป็นการสำรวจ เพื่อรวบรวมข้อมูลทางโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแก่ง เช่น วัดเขากระโดน วัดราชบัลลังก์ วัดอุดมธัญญาวาส วัดเนินยาง วัดจำรุง วัดหนองแพงพวย วัดโพธิ์ทองพุทธาราม บ้านแหลมเหียง และวัดสมมติเทพฐาปนาราม ซึ่งเป็นโบราณสถานที่มีอายุในสมัยรัตนโกสินทร์

แหล่งโบราณคดีวัดบ้านค่าย ตัวแทนชุมชนลุ่มน้ำระยอง

“วัดบ้านค่าย” ตั้งอยู่ในอำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง เป็นวัดที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และในช่วงการเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 พระเจ้าตากสินได้รวบรวมไพร่พลไปตีเมืองจันทบุรี ระหว่างเดินทัพผ่านชลบุรี และตัดตรงเข้าทางด้านใต้ของเมืองระยอง เข้าพักตั้งค่าย ณ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอบ้านค่ายในปัจจุบัน

พื้นที่เดิมของวัดบ้านค่ายสันนิษฐานว่าเคยเป็นโบราณสถานขอมเก่า เนื่องจากการพบแนวศิลาแลง ชาวบ้านสมัยนั้นนิยมเรียกกันว่า โบสถ์ขอม วัดขอม ซึ่งเป็นส่วนของ “วัดบน” ตั้งอยู่บริเวณด้านทิศเหนือ เมื่อแรกตั้งวัดบ้านค่าย ต่อมาน้ำในคลองเกิดเปลี่ยนทางเดินน้ำ ทำให้น้ำไหลทางเขาเตลิ่งจนพัง จึงได้ขยายพื้นที่มาสร้างวัดใหม่บริเวณด้านทิศใต้เรียกว่า “วัดล่าง” คาดว่าได้มีการย้ายวัดหลังจากที่พระเจ้าตากสินฯ ได้เดินทัพไปนานพอสมควร ในพ.ศ. 2446 วัดล่างจึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น “วัดบ้านค่ายชัยชมพูปูล” ตามสภาพของค่ายเก่าในอดีต อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานการเริ่มสร้าง แต่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อ 24 มกราคม พ.ศ. 2506 และได้รับการประกอบพิธีพุทธสีมาเมื่อ พ.ศ. 2508⁹⁷

ภาพถ่ายเก่ามณฑลของ
วัดบ้านค่าย ไม่ทราบว่าเป็น
ถ่ายเมื่อใด

ร่องรอยของสิ่งก่อสร้างที่สำคัญของวัดบ้านค่าย

1. เจดีย์ศิลปะอยุธยาตอนปลาย

เจดีย์ศิลปะอยุธยาตอนปลายแต่เดิมมี 3 องค์⁹⁸ แต่มีการสร้างกำแพงขึ้นจึงโถเจดีย์ออกไป มีเจดีย์ก่ออิฐแบบถือปูนเป็นรูปสี่เหลี่ยมบนฐานสิงห์ย่อมุมไม้สิบสอง ตรงกลางของแต่ละมุมมีรูปครุฑขึ้นาคทำด้วยปูนปั้น องค์กระฆังยาว โดยทางวัดได้เก็บวัตถุโบราณบางส่วนที่พบบริเวณเจดีย์เอาไว้ ได้แก่ กระปุกเคลือบ ตะกรุด พระพุทธรูปทองคำ⁹⁹

2. มณฑปพระพุทธบาท

มณฑปพระพุทธบาทหรือมณฑปวัดบ้านค่าย เป็นมณฑปยอดปราสาทก่ออิฐถือปูน หลังคาทรงไทยเครื่องไม้มุงกระเบื้องเคลือบ ประกอบด้วยซุ้มหน้าบันสี่ทิศ หลังคาลดมุขสามชั้น ยอดปราสาทเป็นสี่เหลี่ยมฐานกว้างเรียงไปถึงส่วนยอด โดยพบข้อมูลว่าเริ่มก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. 2454 หลังจากสร้างแล้วเสร็จได้นำพระพุทธบาทจำลองมาตั้งไว้บนฐานกลางมณฑป และประดิษฐานพระพุทธรูปสำริดที่มีลักษณะเป็นฐานบัวแกะสลักลายงดงามหน้าตักกว้าง 50 เซนติเมตร เมื่อ พ.ศ. 2455 ซึ่งคาดว่ามีการหล่อขึ้นภายในวัดโดยนำช่างมาจากกรุงเทพมหานคร

3. พระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปเกตุแหลม เดิมเก็บไว้ในหอไตรต่อมาหอไตรพังลงจึงตกลงในบ่อ พระพุทธรูปหินทรายสีเขียวซำรอดเหลือเฉพาะส่วนหน้าตัก พระพุทธรูปหินทรายสีแดงประทับยืนเหลือเฉพาะส่วนล่างและชายจีวร ซึ่งเป็นลักษณะศิลปะอยุธยาตอนกลาง-ปลาย¹⁰⁰ รวมทั้งยังพบเศษภาชนะดินเผาเนื้อกระเบื้องและเครื่องถ้วยจีนจำนวนหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในกุฏิของวัดบ้านค่าย

บน
เจดีย์เก่า ในปัจจุบันเหลือ
องค์เดียว
ล่างซ้าย
มณฑปประดิษฐาน
รอยพระพุทธบาท
ล่างขวา
พระพุทธรูปในมณฑป

บน
ชิ้นส่วนพระพุทธรูป
หินทรายสีแดงสมัยอยุธยา
ล่าง
พระบรมราชานุสาวรีย์
สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ

การขุดค้นทางโบราณคดี
ร่วมกับชุมชนและวัด
บ้านค่าย

หลักฐานทางโบราณคดีที่พบภายในวัดบ้านค่ายสนับสนุนร่องรอยกิจกรรมของผู้คนตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมา แต่อีกประเด็นสำคัญที่น่าสนใจสามารถศึกษาต่อ คือ แนวศิลาแลงที่เชื่อว่าเป็นซากของอาคารโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมร นำมาสู่การขุดค้นทางโบราณคดีที่มีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อตรวจสอบแนวศิลาแลงดังกล่าว การขุดค้นทางโบราณคดีจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่จะช่วยสร้างความกระจ่างเกี่ยวกับร่องรอยของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 ในพื้นที่จังหวัดระยอง ซึ่งการศึกษาทางโบราณคดี-ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมายังไม่มีการพบหลักฐานที่แน่ชัด (ดูบทที่ 2)

กระบวนการสืบค้นข้อมูลเบื้องต้นและการอธิบายหลักฐานทางโบราณคดีไม่ได้ให้นำหน้าเฉพาะหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้จากการขุดค้นและเอกสารทางวิชาการเท่านั้น แต่ทำงานร่วมกับชุมชนที่เป็นเจ้าของความทรงจำและพื้นที่ดำเนินงาน ซึ่งช่วยให้ข้อมูลสำคัญเกี่ยวกับพื้นที่ทำงานที่ช่วยให้นักโบราณคดีเข้าใจสิ่งที่พบจากการดำเนินงานทางโบราณคดี และเป็นช่วยกันถ่ายทอดอดีตและความทรงจำร่วมไปสู่คนรุ่นใหม่ ให้เห็นอีกหนึ่งของมิติของความเป็นมา และรากเหง้าของชุมชน

แผนผังของแนวศิลาแลง
และอิฐที่ขุดค้นพบ ขนาน
ไปตามพระอุโบสถหลัง
ใหม่

ผลที่ได้จากการขุดค้น

การขุดค้นทางโบราณคดีพบแนวศิลาแลงและแนวอิฐขนานไปตามพระอุโบสถหลังใหม่ จากการสอบถามราษฎรบ้านค่ายและพระสงฆ์ทำให้ทราบว่าบริเวณนี้แต่เดิมเคยเป็นอุโบสถหลังเก่าที่ถูกรื้อลงก่อนที่จะสร้างอุโบสถใหม่ในพื้นที่เดิมโดยความร่วมมือกันของชุมชน จึงเป็นไปได้สูงว่าแนวอิฐและศิลาแลงที่พบเคยเป็นส่วนหนึ่งของฐานรากอุโบสถเก่า ซึ่งจากคำสัมภาษณ์ได้ข้อมูลว่ามีขนาดค่อนข้างเล็กและอาจมีลักษณะใกล้เคียงกับอุโบสถวัดบ้านแลง อำเภอเมือง จังหวัดระยอง ขณะที่แนวศิลาแลงต้องสงสัยคาดว่าเป็นศิลาแลงจากฐานรากอาคารนำมาเรียงใหม่ในพื้นที่เดิม เนื่องจากไม่พบความต่อเนื่องของแนวศิลาแลงลงไปใต้ดิน อีกทั้งยังพบโบราณวัตถุที่กำหนดอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 24-26 ได้ศิลาแลงด้วย

ร่องรอยที่พบใต้ดินที่พบชี้ให้เห็นถึงการเตรียมชั้นฐานรากของอาคารในอดีต คือใช้ดินถมอัดให้แน่น แล้วเอาเศษอิฐแตกหักและอิฐปนมาก่อนเป็นฐานด้านล่างสุด อัดจนหนาประมาณ 10 เซนติเมตร จากนั้นนำดินมาถมอัดอีก 10 เซนติเมตร แล้วจึงก่ออิฐด้านบนสุด ก่อนที่จะสร้างตัวอาคารขึ้น เทคนิคการเรียงอิฐใช้อิฐด้านยาวสลับด้านสั้น

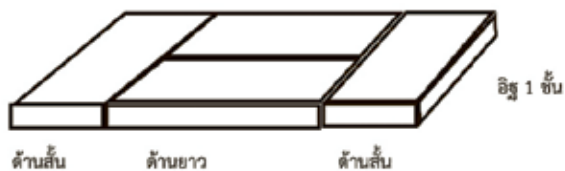

การขุดค้นยังพบเศษเครื่องถ้วยจีนกำหนดอายุได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 จนถึง 24-25 และเศษเหรียญ พ.ศ. 2505 สัมพันธ์กับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบภายในวัด และคำบอกเล่าของราษฎรในพื้นที่

ดังนั้นข้อมูลการสำรวจทางโบราณคดีแสดงให้เห็นถึงการอยู่อาศัยของผู้คนในบริเวณวัดบ้านค่ายอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมา ขณะที่ร่องรอยของกิจกรรมที่พบใต้ดินสัมพันธ์กับกิจกรรมในอดีตในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-26 ยังไม่พบร่องรอยหรือหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถเชื่อมโยงได้อย่างชัดเจนถึงการอยู่อาศัยที่เก่าไปถึงสมัยวัฒนธรรมเขมร

บน
แนวศิลาแลงและอิฐที่
ขุดค้นพบ วัดบ้านค่าย
อำเภอเมืองระยอง

ล่าง
ลักษณะการวางอิฐฐานราก
ในแนวนอนและแนวตั้งเพื่อ
ก่อขึ้นมาเป็นกำแพง

บน

เศษภาชนะดินเผาประเภท
ชามจากเตาจิ่งเต๋อเจิ้น
มณฑลเจียงซี
สมัยราชวงศ์หมิง
(กลางพุทธศตวรรษที่ 21)

กลาง

เศษภาชนะดินเผาประเภท
ช้อนจากแหล่งเตาเต๋อฮั่ว
มณฑลฝูเจี้ยน
สมัยราชวงศ์ชิง (ปลาย
พุทธศตวรรษที่ 24-25)

ล่าง

เหรียญบาทแรกที่ผลิต
ใน พ.ศ. 2505

แหล่งโบราณคดีวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม ตัวแทนชุมชน ลุ่มน้ำประแส

วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม ตั้งอยู่ในอำเภอแกลง จังหวัดระยอง บริเวณที่เชื่อว่าเป็น “บ้านประแส” ในเส้นทางการเดินทัพของพระเจ้าตากสินฯ ตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และยังปรากฏเรื่องเล่า ความเชื่อท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง เช่น พระแท่นที่ประทับที่เชื่อว่าเป็นของพระเจ้าตากสินฯ และหลวงพ่อทรงหวายที่เชื่อว่าพระเจ้าตากสินฯ พระราชทานแก่ชาวบ้าน เป็นต้น

วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม เดิมชื่อ “วัดเนินสระ” และต่อมาเรียกว่า วัดทะเลน้อย ตามชื่อหมู่บ้าน โดยวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานรามได้รับการขึ้นทะเบียนโบราณสถานเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2543 มีพื้นที่ประมาณ 4 ไร่ 81 ตารางวา ครอบคลุมขอบเขต คือ อุโบสถสมัยอยุธยา และเจดีย์เก่า¹⁰¹

ข้อมูลในรายงานทะเบียนวัดของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ณ วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2562¹⁰² ระบุว่าวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานรามเป็นวัดในมหานิกาย สร้างขึ้นราว พ.ศ. 2323 ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2534

หลวงพ่อทรงหวาย

ด้วยที่ตั้งของวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานใกล้กับแม่น้ำประแส และปรากฏโบราณสถานสมัยอยุธยาจึงมีข้อสันนิษฐานว่าอาจเกี่ยวข้องกับการกล่าวถึง “บ้านประแส” ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวถึงเหตุการณ์ช่วงที่พระเจ้าตากสินฯ เสด็จไปปราบปรามขุนรามหมื่นช่องที่ตั้งกองกำลังอยู่ที่เมืองแกลง ซึ่งบริเวณบ้านทะเลน้อย (ที่ตั้งของวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานในปัจจุบัน) อาจเป็นที่ตั้งทัพของพระองค์เนื่องจากเป็นพื้นที่ดอน และมีการตั้งข้อสันนิษฐานว่าหลวงพ่อทรงหวาย ซึ่งเป็นพระประธานในอุโบสถเก่า เป็นพระพุทธรูปที่พระเจ้าตากสินฯ พระราชทานแก่ชาวบ้านทะเลน้อย เพื่อเป็นสิ่งตอบแทนในการช่วยเหลือการปราบปรามขุนรามหมื่นช่อง¹⁰³ และหลังจากกอบกู้เอกราชแล้ว พระเจ้าตากสินฯ ทรงสถาปนาวัดทะเลน้อยแห่งนี้ขึ้นเป็นพระอารามหลวง

ความเกี่ยวข้องกับพระเจ้าตากสินฯ ยังเห็นได้จากพระแท่นที่ประทับ ศิลปะลวดลายอย่างจีน ที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นที่ประทับของพระเจ้าตากสินฯ และนำมาถวายเก็บรักษาไว้ที่วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานนี้ จนกระทั่งได้เคลื่อนย้ายไปเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนครในเวลาต่อมา และทำจำลองเพื่อเป็นที่สักการะของคนทั่วไปไว้ที่วัดราชบัลลังก์ประดิษฐาน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระราชทานนามใหม่เป็น “วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานาราม” เพื่อเชิดชูเกียรติแก่พระเจ้าตากสินฯ อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาต่อมา วัดถูกทิ้งร้างเป็นเวลานานทำให้อาคารสิ่งก่อสร้างต่างๆ ซ้ำรูดทรุดโทรม สำนักศิลปากรที่ 5 ปราชญ์บุรี กรมศิลปากรจึงเข้าไปบูรณปฏิสังขรณ์ และขึ้นทะเบียนโบราณสถานภายในบริเวณวัด และฐานะของวัดถูกลดลงจากพระอารามหลวงลงเป็นวัดราษฎร์ และเปลี่ยนชื่อเป็น “วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานาราม” ในปัจจุบัน¹⁰⁴

โบราณวัตถุศิลปวัตถุ
เก่าแก่ของวัดราชบัลลังก์
ประดิษฐาน

โบราณสถานที่สำคัญของวัดราชบัลลังก์ประดิษฐาน

1. อุโบสถเก่า

อุโบสถเก่าเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีหลังคาทรงจั่วแบบไทยซ้อน 2 ชั้น 3 ตับ ประดับเครื่องลายองไม้ มุขด้านหน้ามีหลังคาพาไลยื่นเป็นกันสาด หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผาหางมนไม้เคลือบ มีประตูทางเข้าอยู่ทางด้านหน้า 2 ช่อง ด้านข้างมีซุ้มหน้าต่างด้านละ 4 ช่อง ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปโคกรวยที่เป็นพระประธานของอุโบสถหลังนี้

บน

อุโบสถหลังเก่าในปัจจุบัน
ล่าง

อุโบสถเก่าก่อนการบูรณะ
แสดงให้เห็นถึงลักษณะ
ของอาคารขวางที่ตั้งอยู่
ด้านหน้าของอุโบสถ
ซึ่งเป็นลักษณะเด่นทาง
สถาปัตยกรรมในแถบ
ลุ่มแม่น้ำประแส
คล้ายคลึงกับที่พบในวัด
ต่างๆ ในเขตอำเภอแกลง
เช่น วัดทุ่งควายกิน และ
วัดหนองแพวงพวย

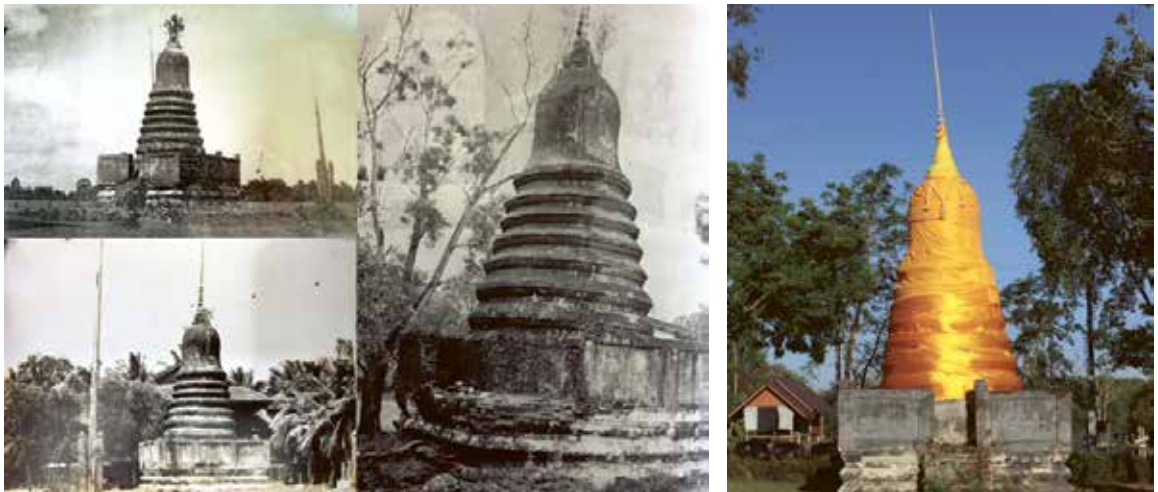
หน้าบ้านซุ้มหน้าต่างทรง
สามเหลี่ยมและทรงโค้ง
หยัก

ซ้าย
ภาพเก่าเจดีย์โบราณ
ขวา
เจดีย์โบราณในปัจจุบัน

ซุ้มประตูและซุ้มหน้าต่าง มีรูปแบบผสมผสานระหว่างศิลปะสถาปัตยกรรมไทยและศิลปะสถาปัตยกรรมจีน กล่าว คือ ซุ้มประตูของอุโบสถ มีลักษณะเป็นเป็นทรงโค้ง ประกอบด้วยดลายนูนปั้นเครือเถาพฤกษชาติแบบจีน ประกอบด้วยดอกพุดตานและลายเครือเถา ผูกดลายนูนซุ้มหน้าต่างมี 2 รูปแบบ คือ ซุ้มหน้าต่างทรงสามเหลี่ยม ซุ้มหน้าต่างทรงโค้งหยัก ส่วนเสาดาคาร มีลักษณะเป็นเสาอิงรูปทรงสี่เหลี่ยมแนบกับผนัง มีบัวปูนปั้นปลายเสาและฐานเสา ช่วงกลางเสายกกรอบบัวตามแนวยาวของเสา มีลักษณะผสมผสานศิลปะสถาปัตยกรรมแบบยุโรปหรือตะวันตก (ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์)

2. เจดีย์โบราณ

เจดีย์มีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงระฆัง เดิมมีเสาไม้สูง ปลายเสาเป็นไม้แกะสลักรูปหงส์ประดับจำนวน 4 เสา ตั้งอยู่ ล้อมเจดีย์ทั้ง 4 ทิศสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นหลังพระอุโบสถ มีส่วนฐานยอดสูงส่งผลให้องค์ระฆังมีขนาดเล็ก ไม่มีบัลลังก์ นอกจากนี้บริเวณส่วนฐานมีบันไดและกำแพงล้อมรอบองค์เจดีย์

การขุดค้นทางโบราณคดีเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่สามารถช่วยตรวจสอบข้อมูลทางประวัติศาสตร์ และการรับรู้ และความเชื่อของท้องถิ่นเกี่ยวกับกิจกรรมที่สัมพันธ์กับพระเจ้าตากสินฯ รวมไปถึงช่วยให้เข้าใจความเป็นมาของพื้นที่และชุมชนบ้านทะเลน้อยให้ดียิ่งขึ้นไป และร่องรอยของกิจกรรมในอดีต ต่อยอดจากการทำงานของนักวิชาการก่อนหน้า เช่น มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ จึงเลือกขุดค้น 3 ตำแหน่ง คือ อุโบสถเก่า เจดีย์เก่า และพื้นที่ว่างระหว่างโบราณสถานทั้งสองแห่ง

นอกเหนือไปจากการทำงานร่วมกันกับชุมชน เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันเกี่ยวกับอดีตและความทรงจำของพื้นที่จากมิติทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแล้ว วัดราชบัลลังก์ประดิษฐารามและอำเภอแกลงยังเป็นห้องเรียนของนักศึกษาจากภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เพื่อฝึกปฏิบัติงานโบราณคดีภาคสนาม นำความรู้เชิงทฤษฎีมาใช้ทำงานและแก้ปัญหาในสถานที่จริง ที่จะเป็นการเสริมทักษะและประสบการณ์การทำงาน รวมไปถึงการทำงานร่วมกับผู้อื่น และชุมชนที่เป็นเจ้าของพื้นที่ ที่จะช่วยเปิดกว้างทางความคิดและมุมมองเกี่ยวกับการจัดการวัฒนธรรมด้วย

ซ้าย

ฐานรากของเจดีย์เก่า

ขวา

ฐานรากของอุโบสถเก่าวัด
ราชบัลลังก์ประดิษฐานราม

ผลที่ได้จากการขุดค้น

หลักฐานทางโบราณคดีจากการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณอุโบสถเก่า และเจดีย์เก่า เผยให้เห็นว่าผู้คนเข้ามาใช้พื้นที่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 เป็นอย่างน้อย โดยเริ่มจากบริเวณอุโบสถเก่า ซึ่งพบเงินพดด้วงประทับตราจักรและตรีศูล กำหนดอายุในสมัยธนบุรี-รัชกาลที่ 1 และเศษภาชนะดินเผาเนื้อกระเบื้องสมัยราชวงศ์ชิง (พุทธศตวรรษที่ 22-25) นอกจากนี้ยังพบลูกนิมิตและซากซุ้มใบเสมาเดิมที่ถูกรื้อถอน เพื่อย้ายไปยังอุโบสถใหม่

ข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นยังแสดงถึงภูมิปัญญาการก่อสร้างอาคารในอดีต โดยเฉพาะอุโบสถเก่าที่ชี้ให้เห็นถึงการก่อสร้างอาคารบนพื้นที่ที่เป็นชั้นทรายให้มีความมั่นคง ซึ่งแต่เดิมบริเวณบ้านทะเลน้อยเคยเป็นทะเลโบราณมาก่อน

ซ้าย

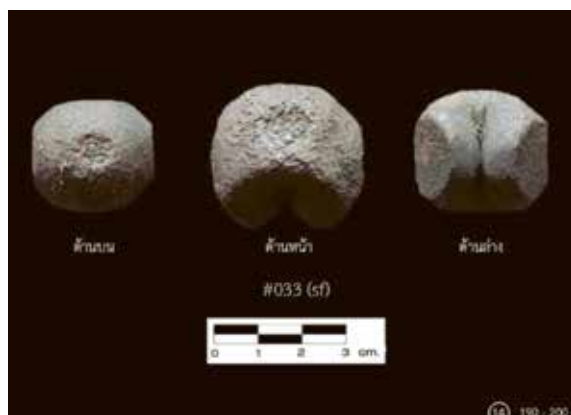
เงินพดด้วงประทับตราจักร
และตรีศูล ในสมัย
ธนบุรี-รัชกาลที่ 1

ขวา

กำไลสำริด

สำหรับเจดีย์เก่า สันนิษฐานว่าถูกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 จากขุดค้นพบเหรียญพระสยามเทวาธิราช ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ในชั้นดินถมฐานรากของเจดีย์ สอดคล้องกับรูปแบบสถาปัตยกรรมของเจดีย์เก่าที่คล้ายคลึงกับเจดีย์วัดสมมติเทพฐานปารามที่สร้างขึ้นใน พ.ศ. 2427 นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางเอกสารที่กล่าวว่าเจดีย์สร้างเมื่อราว พ.ศ. 2430 แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2445 โดยเจ้าอาวาสของวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานารามในสมัยนั้นเป็นผู้ริเริ่ม

ต่อมาในต้นสมัยรัชกาลที่ 6 ปรากฏหลักฐานการก่อสร้างหรือบูรณะอุโบสถเก่า เป็นจารึกบนชื่อกายในอุโบสถเก่า ความว่า “พระอุปัชฌาย์. พร้อมด้วยพระสงฆ์ อันดับ แลทายก อุบาสกอุบาสิกา มีใจสัทธาสร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ณ วันพุธ เดือนหก ขึ้นสิบสามค่ำ ปีกุน ตรีศก” ตรงกับ พ.ศ. 2454 สอดคล้องกับลักษณะทางสถาปัตยกรรมของอุโบสถเก่า เช่น ลวดลายกรอบซุ้มหน้าต่างที่มีผานอิทธิพลของตะวันตกและตะวันออก และผังอุโบสถก่อนการบูรณะที่มีอัตลักษณ์ของอุโบสถในแถบลุ่มแม่น้ำประแสที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 5-6 เช่น วัดหนองแพงพวย วัดทุ่งควายกิน วัดโพธิ์ทองพุทธาราม เป็นต้น

บน
เหรียญสมัยรัชกาลที่ 5
ร.ศ. 109
ล่าง
ข้อความบนชื่อ
ภายในอุโบสถ

สำหรับพื้นที่ว่างระหว่างโบราณสถานทั้งสองแห่ง พบร่องรอยกิจกรรมที่ย้อนกลับได้เพียง 100 ปีที่แล้ว โดยพบแนวฐานรากของอาคารร่วมกับวัตถุปัจจุบัน เช่น เศษไม้ บรรทัด พลาสติก กระดานอัด เป็นต้น ซึ่งคำสัมภาษณ์ของเจ้าอาวาสวัดราชบัลลังก์ประดิษฐารามและราษฎรที่อาศัยในเขตบ้านทะเลน้อยชี้ว่าบริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งของโรงเรียนที่สร้างขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 2465 จนได้รื้ออาคารออกแล้วจึงถมดินลูกรังเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งชั้นกลายเป็นลานโล่งอเนกประสงค์ในปัจจุบัน

ฐานรากอาคารโรงเรียนหลัง
เดิมพบในหลุมขุดค้นที่ 5

แม้ว่าการขุดค้นทางโบราณคดีจะไม่สามารถยืนยันเรื่องความสัมพันธ์โดยตรงกับการเดินทัพของพระเจ้าตากสินฯ แต่ข้อมูลที่ได้ชี้ให้เห็นถึงร่องรอยของชุมชนในพื้นที่วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานรามที่มีมาตั้งแต่ช่วงเปลี่ยนผ่านระหว่างสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรีเป็นอย่างน้อย และภูมิปัญญาทางเทคโนโลยีการก่อสร้างอาคาร และที่สำคัญ คือ เผยให้เห็นถึงมิติทางสังคมอีกมุมหนึ่งที่ไม่ได้ถูกกล่าวถึงมากนัก คือ ชุมชนในช่วงรัชกาลที่ 4-6 ที่เติบโตขึ้น ดังเห็นจากวัดเก่าในอำเภอแก่ง และบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงพื้นที่นี้ และกลายเป็นฐานรากสำคัญของเมืองแก่งในปัจจุบัน ซึ่งชุมชนบ้านทะเลน้อย และวัดราชบัลลังก์ประดิษฐานรามเป็นหนึ่งในชุมชนสำคัญของช่วงเวลานี้

แบบจำลองอาคารเรียน
ของโรงเรียนวัดราชบัลลังก์
ทั้งสามระยะ

คลังแผนที่และภาพถ่ายทางอากาศของ

แผนที่จากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

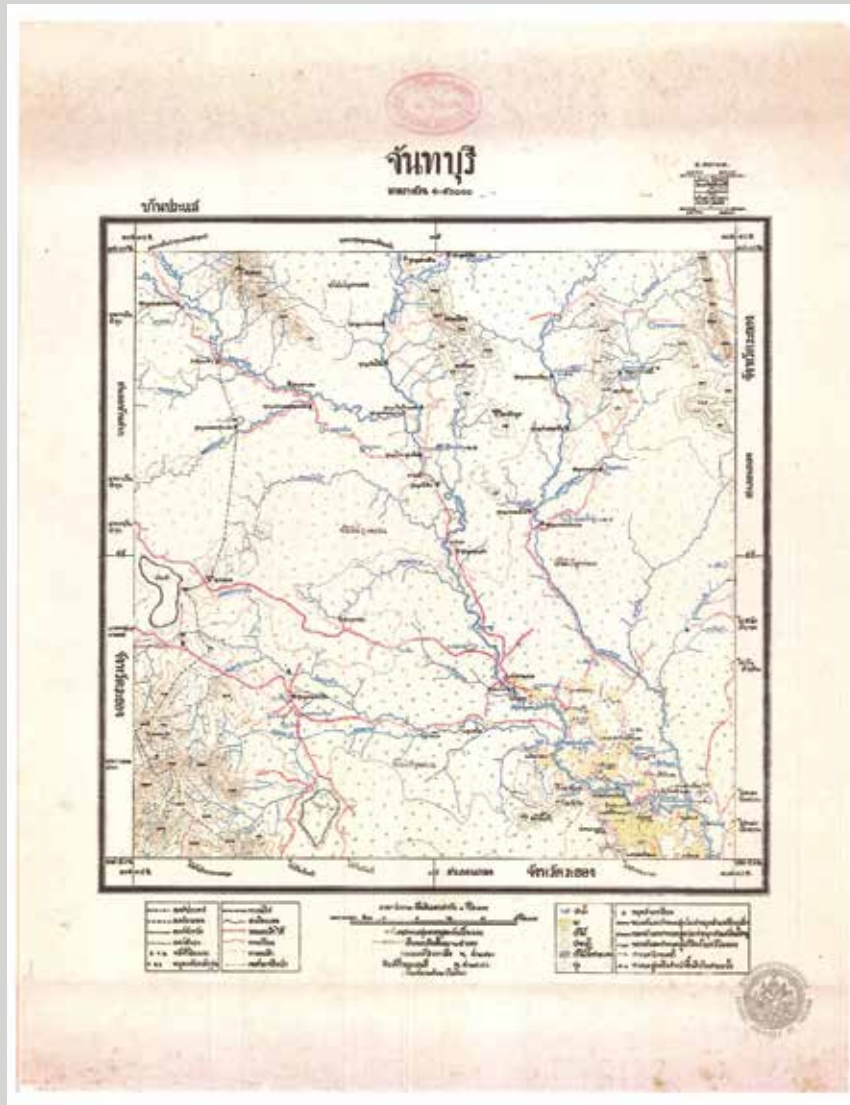
แผนที่ระยอง พ.ศ. 2460 - 2461 (มาตราส่วน 1: 50,000)
แสดงอาณาบริเวณลุ่มน้ำระยอง

แผนที่จากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

แผนที่สารบาญมณฑลจันทบุรี พ.ศ. 2457
(มาตราส่วน 1 : 50,000)
แสดงอาณาบริเวณและชื่อเมืองต่าง ๆ ในมณฑลจันทบุรี

แผนที่จากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

แผนที่บ้านปากน้ำประแส พ.ศ. 2459 (มาตราส่วน 1: 50,000)
แสดงอาณาบริเวณประแสตอนล่าง (เมืองแกลงตอนล่าง)

แผนที่จากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

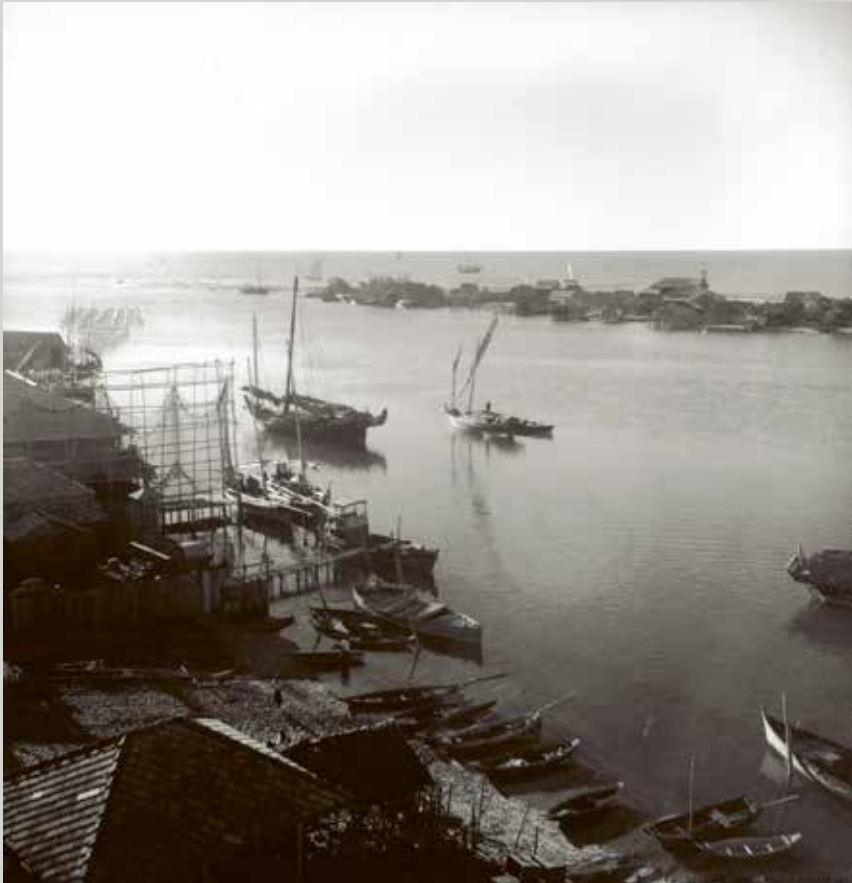
แผนที่แสดงพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก
และเส้นทางการคมนาคมต่าง ๆ

ภาพถ่ายเก่าเมื่อ พ.ศ. 2479 จากคลังข้อมูลดิจิทัลของ UWM Libraries Digital Collection
โดย โรเบิร์ต ลาริมอร์ แพนเดิลตัน (Robert Larimore Pendleton)

บ้านเรือนบริเวณชายฝั่ง
ทะเล ตำบลปากน้ำ
จังหวัดระยอง

อ่าวท่าเรือปากน้ำ
ของจังหวัดระยอง

บน
พื้นที่นาข้าวบริเวณตำบล
บ้านกร่ำ อำเภอกง
ล่าง
พื้นที่นาข้าวบริเวณบ้าน
สามย่าน อำเภอกง

พื้นที่สวนบ้านพังราด
อำเภอแกลง

บน
เกษตรกรกำลังเก็บเกี่ยวถั่ว
ลิสง บ้านสามย่าน
ล่าง
พื้นที่ปลูกถั่วลิสง
บ้านสามย่าน

ตลาดประแส อำเภอกาหลง

บน
กลุ่มผู้หญิงกำลังนั่งเก็บ
ถั่วลิสง บริเวณบ้านพังราด
ล่าง
เครื่องสีเปลือกถั่วลิสง
บริเวณบ้านพังราด

บน
ท่าเรือและตลาดปลา
บริเวณแม่น้ำประแส
บริเวณบ้านสามย่าน
อำเภอแกลง
ล่าง
เรือใบแม่น้ำประแส
บ้านสามย่าน อำเภอแกลง

บน
ท่าเรือบริเวณอำเภอแกลง
ล่าง
เรือจับปลาชายฝั่งทะเล
ระยอง

บ้านเรือนตามริมคลอง

บน
 แม่น้ำและสะพานข้าม
 คลองบริเวณบ้านสามย่าน
 อำเภอแกลง
ล่าง
 สะพานข้ามคลองแกลง
 วัดท่าเรือ อำเภอแกลง

บน

สภาพบ้านเรือนในประแส

อำเภอแกลง

ล่าง

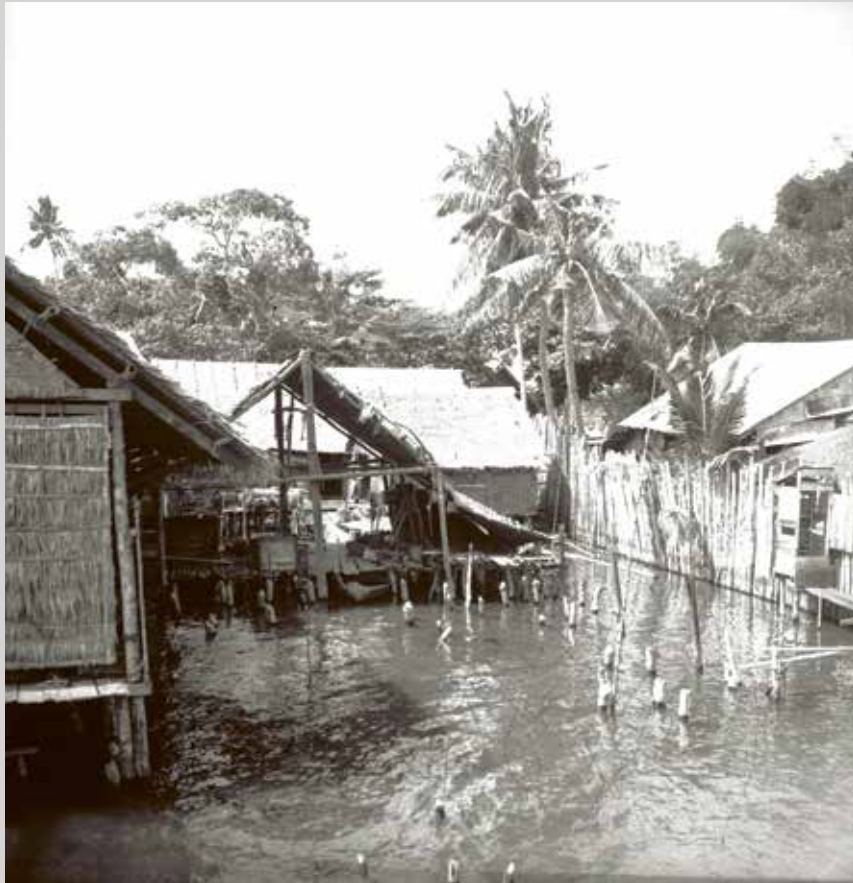
สภาพบ้านเรือนบริเวณ

บ้านพลง บ้านสามย่าน

บ้านทางเกวียน

อำเภอแกลง

บน
บ้านริมน้ำ บ้านพังราด
ล่าง
บ้านริมน้ำ อำเภอแกลง

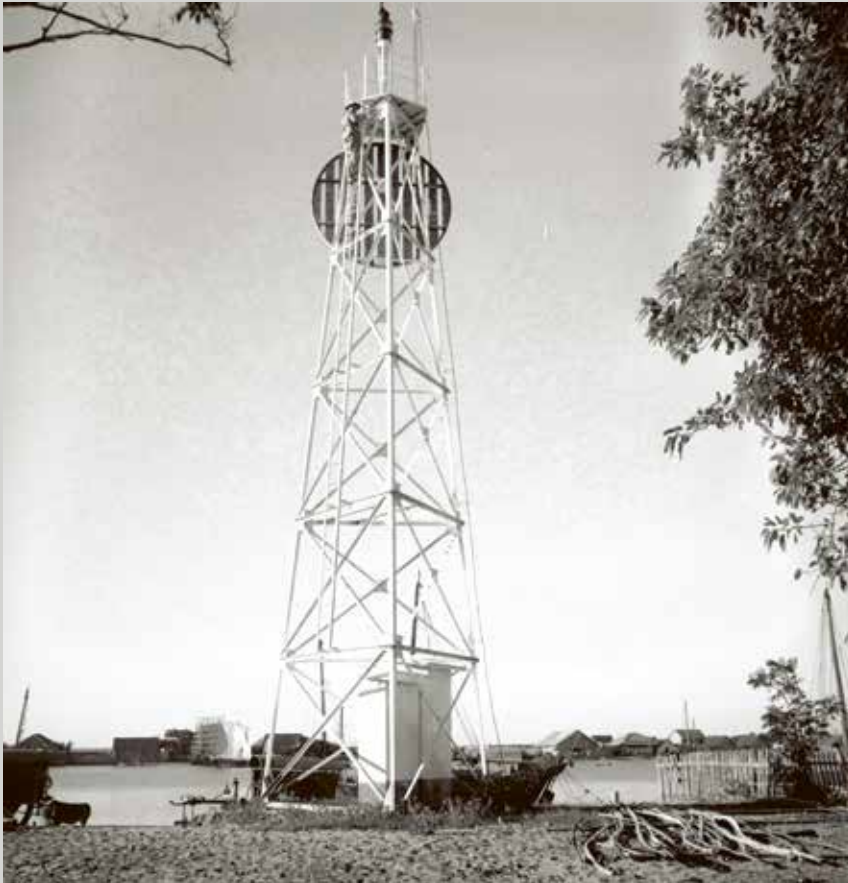
บน
เตาเผา อำเภอกาหลง
ล่าง
กระท่อม ในพื้นที่
เกษตรกรรม อำเภอกาหลง

บน
โรงเรียน บริเวณ
บ้านพังราด
ล่าง
ตลาดระยอง

บน
ประภาคาร อำเภอเมือง
ระยอง
ล่าง
โค - กระบือเทียมเกวียน
ที่บ้านกร่ำ อำเภอแกลง

บน
ถนนจากสตัทท์ไปถึง
จังหวัดระยอง
ล่าง
ถนนจากสตัทท์ไปถึง
จังหวัดจันทบุรี

การจับหาปลา อำเภอเมือง
ระยอง

บน
ตลาดน้ำ สามย่าน
ล่าง
ตลาดน้ำ ปากน้ำระยอง

การทำสวนยาง
อำเภอแกลง

บน
ภาพกลุ่มคนถ่ายที่
บริเวณอำเภอกง
ล่าง
พื้นที่ชายหาด
อำเภอกง

¹สุนทรภู่, นิราศเมืองแกลงโดยสุนทรภู่ ฉบับไทย-อังกฤษ, แปลโดย เสาวณีย์ นิวาสะบุตร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2558), 114.

²เรื่องเดียวกัน, 120.

³คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดระยอง, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการฯ, 2542), 74-75.

⁴เรื่องเดียวกัน, 78-79.

⁵ภูษพงศ์ ภูแสง, ระยอง (นนทบุรี: เอสพีเอฟพริ้นติ้งกรุ๊ป, 2543), 61-62.

⁶กรมศิลปากร, แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531), 302.

⁷กามนิต ดิเรกศิลป์, "การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภองังน้ำร้อนจังหวัดจันทบุรี," (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 31.

⁸บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ประแสร์: โบราณคดีกู้ภัย : รายงานการจัดการแหล่งโบราณคดีและประวัติศาสตร์แผนปฏิบัติการป้องกันแก้ไข พัฒนาลิ่งแวดล้อม โครงการก่อสร้างเขื่อนประแสร์ อำเภอวังจันทร์ จังหวัดระยอง (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2547), 115.

⁹จารึก วิไลแก้ว, แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง และจันทบุรี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), 251-253, 245-247.

¹⁰ราชบัณฑิตยสถาน, กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตสถาน เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550), 1149; ราชบัณฑิตยสถาน, กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตสถาน เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550), 178, 974.

¹¹กรมศิลปากร, คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515), 195.

¹²พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงษ์ (จาด) (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2517), 125.

¹³อรพินท์ คำสอน, ศุภการ สิริไพศาล และธัชณา วีร์เกียรติสุนทร, 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 15 (เอกสารตะวันตกและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคตะวันออก) (กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณาการพิมพ์, 2555), 30-31.

¹⁴พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ, คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2553), 674.

¹⁵กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ด (กรุงเทพฯ: ศิลปากร, 2519), 90.

¹⁶โครงการโบราณคดีใต้น้ำ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, โบราณคดีสีคราม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531).

¹⁷ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65: พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (พระนคร: กรมศิลปากร, 2506), 18-19.

¹⁸ภารดี มหาขันธ์, การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของภาคตะวันออกยุคต้น (ชลบุรี: คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา, 2554), 209.

¹⁹อรพินท์ คำสอน, ศุภการ สิริไพศาล และธัชณา วีร์เกียรติสุนทร, 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 15 (เอกสารตะวันตกและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคตะวันออก), 114.

²⁰มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 3, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2549), 67.

²¹จอห์น เบาวริง, ราชอาณาจักรสยามและราชรัฐสยาม

เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547), 42.

²²อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโอดี, “การเดินทางสู่อินโดจีนตอนประเทศสยาม,” ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3**, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลและเรียบเรียงโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2555), 112–113.

²³น่าจะหมายถึง อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ในปัจจุบัน

²⁴อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโอดี, “การเดินทางสู่อินโดจีนตอนประเทศสยาม,” ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3**, แปลและเรียบเรียงโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์, 113.

²⁵ปัจจุบันคือ อำเภอพนมสนิคม จังหวัดชลบุรี

²⁶ปัจจุบันคือ แม่น้ำคลองหลวง ไหลผ่านอำเภอบ่อทองและอำเภอพนมสนิคม จังหวัดชลบุรี

²⁷หมายถึง อำวานาเกลือ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

²⁸อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโอดี, “การเดินทางสู่อินโดจีนตอนประเทศสยาม,” ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3**, แปลและเรียบเรียงโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์, 119–120.

²⁹กรมศิลปากร, **ห้าปีในสยาม เล่ม 2**, แปลและเรียบเรียงโดย เสาวลักษณ์ กีชานนท์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2559), 195–197.

³⁰ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส, “ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม,” ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3**, แปลและเรียบเรียงโดย ชรัตน์สิงห์เดชกุล, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2555), 407.

³¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4: ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค)**, พิมพ์ครั้งที่ 6 (นนทบุรี : ต้นฉบับ, 2547).

³²เรื่องเดียวกัน, 65–70.

³³“รายงานเรื่องเมืองกับจังหวัด,” หนังสือของสมุหเทศาภิบาล

กราบทูลไปยังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (กรมพระนครสวรรค์วรพินิจ) เลขที่ 273/2182 (24 ตุลาคม 2471).

³⁴**ประวัติเมืองแกลง จาก “ประวัติสุนทรภู์ นิราศเมืองแกลง และประวัติเมืองแกลง**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางสำลี เกิดลาภผล, 2511; สมเด็จพระมหาปาตมวงศราชาภิบาล และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา), **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545).

³⁵เฉลียว ราชบุรี, **เมืองแกลงของเรา เมืองเก่าบรรพชน** (ระยอง: เทศบาลตำบลเมืองแกลง, 2546), 353–354.

³⁶สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์, “รายงานออกตรวจราชการเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก ปี ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439).”

³⁷ “หนังสือพระยาชลยุทธโยธินทร์กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 26 เมษายน 2436,” เลขที่ ร.๕๗๑๗/๒, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁸“แจ้งความกระทรวงมหาดไทย เรื่องการโอนอำเภอเมืองแกลงไปขึ้นกับเมืองระยอง,” **ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 25** ตอนที่ 13 (28 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 127), 407.

³⁹“บัญชีเอกสารบรรณส่วนมณฑลลำดับที่ 88 ปี ร.ศ. 127 เรื่องที่ 272 เรื่องขออนุญาตย้ายแลโอนเงินสร้างที่ว่าการอำเภอแกลงที่ตำบลบ้านกร่ำ,” อ้างถึงใน เฉลียว ราชบุรี, **เมืองแกลงของเรา เมืองเก่าบรรพชน**, 390.

⁴⁰สมเด็จพระมหาปาตมวงศราชาภิบาล และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา), **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 67, 168.

⁴¹เรื่องเดียวกัน, 28.

⁴²ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์ และโอฬาร ถิ่นบางเตียว, **บทบาททางการเมืองของเจ้าพ่อท้องถิ่นในกระแสโลกาภิวัตน์: กรณีศึกษาจังหวัดหนึ่งทางภาคตะวันออก**, งานวิจัยภายใต้โครงการเมธีวิจัยอาวุโส สกว. ศ.ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร เรื่องโครงสร้างและพลวัตรของทุนไทยหลังวิกฤตเศรษฐกิจ, 2549, 110-124.

⁴³ มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, 53.

⁴⁴ “ประชากรจีนตามมณฑลในประเทศไทย พ.ศ. 2447,” Bacon (1892), 162–166, อ้างใน จี. วิลเลียม สกินเนอร์, *สังคมจีนในไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ (กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548), 73–74.

⁴⁵ อรพินท์ คำสอน และคณะ, **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 14**, (กรุงเทพฯ: คักติโสภาการพิมพ์, 2555), 78.

⁴⁶ ดี.อี. มัลลอค, “ประเทศสยาม: ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับชาวสยาม,” ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3*, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลและเรียบเรียงโดย เสาวลักษณ์ กีชานนท์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2555), 192.

⁴⁷ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, *สังคมจีนในไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ (กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548), 73–74.

⁴⁸ “บันทึกการประชุมที่ค่ายทหาร เมืองจันทบุรี 17 ธันวาคม 125 เรื่องที่จะใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 ในมณฑลจันทบุรี,” การเกณฑ์ทหารมณฑลจันทบุรีและมณฑลปราจีนบุรี [ม.ท.], ร.5 ก.13.3/10 กล่อง 2, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁹ “การสำรวจสามโนครวั ปี พ.ศ. 2472,” ม.ท. 2.2.4/123, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติจันทบุรี.

⁵⁰ “กระทรวงพาณิชย์ส่งรายงานเจ้าพนักงานสืบความรู้คือนอมิกซึ่งได้ทำการสำรวจเรื่องพริกไทยในมณฑลจันทบุรี,” เอกสารกระทรวงเกษตร, กส. 13/1654, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵¹ ดี.อี. มัลลอค, “ประเทศสยาม: ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับชาวสยาม,” 152.

⁵² กรมศิลปากร, “เสด็จประพาสจันทบุรี พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” *ชุมนุมเรื่องจันทบุรี*, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางวรรณ จันทวิมล ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 29 พฤศจิกายน 2519), 106.

⁵³ “ข่าวในหัวเมืองต่าง ๆ (16–26 มิถุนายน 2462),” รายงานคณะกรรมการตรวจตราข่าว, ร.6 น.31.3/21, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵⁴ “ใบอนุญาตภาษีอากร มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลจันทบุรี ศก 116 (30 ตุลาคม 115–7 พฤษภาคม 116),” ร.5 ค.14.4/12, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵⁵ “พ่อค้าและราษฎรมณฑลจันทบุรี ขอให้ ม.จ. สฤทธิเดช คงเป็นทนายต่อไป,” เอกสารสำเนาจังหวัดจันทบุรี 113, 2345, รล.21/56, รท. 1203, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติจันทบุรี.

⁵⁶ “บัญชีโรงสีเข้าในพระราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2472,” ส.บ. 2.41/27, เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ว่าด้วยการช่างการค้าขายเมืองจันทบุรี แลหัวเมืองขึ้นจันทบุรี การค้าขายที่ในเมืองจันทบุรี,” *เสด็จประพาสจันทบุรี*, 40.

⁵⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ว่าด้วยสัตว์ป่า แลสัตว์ของเลี้ยง,” *เสด็จประพาสจันทบุรี*, 52.

⁵⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ว่าด้วยการช่างการค้าขายเมืองจันทบุรี แลหัวเมืองขึ้นจันทบุรี การค้าขายที่ในเมืองจันทบุรี,” *เสด็จประพาสจันทบุรี*, 41–42.

⁶⁰ เฉลียว ราชบุรี, *ประวัติศาสตร์เมืองระยอง*, 474.

⁶¹ “ญี่ปุ่นขออนุญาตทำป่าไม้ชายทะเล แขวงเมืองชลบุรีและระยอง (2 พฤษภาคม 117–24 พฤษภาคม 117),” เอกสารสำเนา 37/54, มร.5 ม/42/2, ม.16 1/1/3, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติจันทบุรี.

⁶² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ว่าด้วยการช่างการค้าขายเมืองจันทบุรี แลหัวเมืองขึ้นจันทบุรี การค้าขายที่ในเมืองจันทบุรี,” ใน *เสด็จประพาสจันทบุรี*, 43–44.

⁶³ “ภาษีอากรต่าง ๆ (11 ธันวาคม 108 – 11 กันยายน 111),”

ร.5 ค. 14/5, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁶⁴George Finlayson, *The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the Year 1821–1822* (London: J. Murray, 1826), 168.

⁶⁵ กรมศิลปากร, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394–2404*, (ธนบุรี: ดำรงธรรม, 2511), 236–237.

⁶⁶ “ฝรั่งเศษจ.ศ. 1228–1231 เล่ม 9,” ร.5 กต (ล) 9, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁶⁷ ดี.อี. มัลลอค, “ประเทศสยาม: ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับชาวสยาม,” 153, 155, 156, 158 และ 161 และ กรมศิลปากร, *ห้าปีในสยาม เล่ม 2*, 195–197.

⁶⁸ John Crawford, *Journal of An Embassy to the Courts of Siam and Cochin China* (London: Oxford University Press, 1967), 173

⁶⁹ สมเด็จพระยาตราชานุภาพ, “ตำนานภาษีอากร,” ใน *ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ*, 222–223.

⁷⁰ “เตือนให้ทำแผนที่ว่าแลแม่น้ำมณฑลจันทบุรี, 24–27 มีนาคม 2456,” เอกสารที่รวบรวมจากแหล่งต่าง ๆ, กจช. (อ) 2/5, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁷¹ “เรือเมล์,” *จันทร์* 10, 118 (กรกฎาคม, 2540), 90–91.

⁷² “สัญญาเดินเรือเมล์ระหว่างกรุงเทพมหานครกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก,” ร.5 บ. 12/4, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁷³ สายัญ ไพรชาญจิตร และบุรณี บุรณศิริ, *โบราณคดีสี่คราม 4: รายงานเบื้องต้นการสำรวจและขุดค้นแหล่งเรือเกาะทะเล อำเภอมือง จังหวัดระยอง* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2536); *รายงานเบื้องต้นการสำรวจและขุดค้นแหล่งเรือเกาะทะเล อำเภอมือง จังหวัดระยอง* (กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี, 2536), 21.

⁷⁴ *มณฑลจันทบุรีและปกิณณคดี*, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพสุทธิโมลี (แสงี่ยม จินณาจาโร ป.6) เจ้าอาวาสวัดจันทารามและเจ้าคณะจังหวัดจันทบุรี – ระยอง – ตราด (ธรรมยุต), ณ เมรุวัดจันทาราม

จันทบุรี, วันที่ 25 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2516), 8–7.

⁷⁵ สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, *โครงการกำหนดขอบเขตพื้นที่เมืองเก่า เมืองเก่าระยอง*, 2556, ผ13.

⁷⁶ สมเด็จพระยาตราชานุภาพ, *พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2555), 378.

⁷⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี* (พระนคร: พิมพ์ในงานพระเมรุกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, 2459), 30–31; นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, 123–124.

⁷⁸ กรมศิลปากร, “พระราชพงศาวดารฉบับพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3*, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), 477–478.

⁷⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “เส้นทางเดินทัพพระเจ้าตากเสียบทะเลตะวันออก,” *ศิลปวัฒนธรรม* 24, 10 (สิงหาคม 2546): 104–110.

⁸⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, วลัยลักษณ์ ทรงศิริ และคณะ, *รายงานฉบับสมบูรณ์ เมืองระยองในเส้นทางภูเขาศิลาแลงของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช* (ม.ป.พ., 2558), 38–78.

⁸¹ ธิษณา วีระเกียรติสุนทร, “บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. 1885,” ใน *100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 15 (เอกสารตะวันตกและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคตะวันออก)* (กรุงเทพฯ: ศักดิโสภณาการพิมพ์, 2555), 44, 119.

⁸² จารึก วิไลแก้ว, *แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง และจันทบุรี*, 494. *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม)*, 8, 494.

⁸³ทศพร วงศ์รัตน์, “สุนทรภู่กับการไปแกลง,” **วารสารราชบัณฑิตยสถาน** 32, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2550), 928-937.

⁸⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 กับปีมะแม พ.ศ. 2426 และปีวอก พ.ศ. 2427,” ใน **ชุมนุมจันทบุรี**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2514), 190-191.

⁸⁵ธัชณา วีรเกียรติสุนทร, **100 เอกสารสำคัญ:สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 15** (เอกสารตะวันตกและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคตะวันออก), (กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณาการพิมพ์, 2555), 113-121.

⁸⁶“แจ้งความกระทรวงมหาดไทย เรื่อง โอนอำเภอมืองแกลง ไปขึ้นเมืองระยอง,” **ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 25**, ตอนที่ 13 (28 มิถุนายน 2452): 407.

⁸⁷ธัชณา วีรเกียรติสุนทร, “บันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึง ค.ศ. 1885,” ใน **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย**, ลำดับที่ 15, 112-113.

⁸⁸ กรมศิลปากร, **ทะเบียนโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ ในครอบครองของวัดและเอกชน**, เล่ม 4, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, 2542), 248.

⁸⁹ กรมศิลปากร, **แหล่งโบราณคดีในประเทศไทย**, เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531), 299-311.

⁹⁰ กรมศิลปากร, **ทะเบียนโบราณสถาน**, เล่ม 3, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), 281.

⁹¹จารึก วิไลแก้ว, บรรณาธิการ, **แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อ ค้าชายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง และจันทบุรี**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), 489-496.

⁹² กรมศิลปากร, “การสำรวจโดย สำนักศิลปากรที่ 5

ปราจีนบุรี กรมศิลปากร,” ไม่ปรากฏปีที่ออกเอกสาร.

⁹³อรพินท์ คำสอน, “จันทบุรี และหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ในพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย**, ลำดับที่ 16, พิมพ์ครั้งที่ 1 (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552), 5-104.

⁹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ในปีวอก พ.ศ. 2427,” ใน **ชุมนุมจันทบุรี**, 190-191.

⁹⁵เฉลียว ราชบุรี, **ประวัติศาสตร์เมืองระยอง**, (ระยอง: โรงพิมพ์ระยองกันเอง, 2549), 464-467.

⁹⁶**แหล่งเรือจมเกาะมันนอก หรือเรือเมล์ ตำบลกร่ำ อำเภอกแกลง จังหวัดระยอง**. เข้าถึงเมื่อ 30 มีนาคม 2562. เข้าถึงได้จาก <http://www.finearts.go.th/promotion/parameters/km/item/แหล่งเรือจมเกาะมันนอก>

⁹⁷วัดบ้านไ้, จัดพิมพ์เพื่อน้อมรำลึกถึงพระคุณหลวงพ่อดิ่ง (พระครูวิจิตรธรรมานุวัติ) ผู้ทรงอภิคุณญาณแห่งภาคตะวันออก, **วัดบ้านค่าย ตำบลบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง; ประวัติวัดบ้านค่ายหรือวัดชัยขุมพล ระยอง**, เข้าถึงเมื่อ 14 กรกฎาคม 2562, เข้าถึงได้จาก http://bermudathai.blogspot.com/2012/07/blog-post_31.html

⁹⁸จารึก วิไลแก้ว, **แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อค้าชายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง และจันทบุรี**.

⁹⁹**ประวัติวัดบ้านค่ายและพระธาตุเจดีย์ วัดบ้านค่าย ตำบลบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง** (ระยอง: เอ็นเอส การพิมพ์, ม.ป.ป.)

¹⁰⁰จารึก วิไลแก้ว, **แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อค้าชายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว**

ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง และจันทบุรี.

¹⁰¹“ประกาศกรมศิลปากร เรื่องขึ้นทะเบียนและกำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน,” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 117, ตอนพิเศษ 103 ง (6 ตุลาคม 2543): 3.

¹⁰²พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, สำนักงาน. **ข้อมูลทะเบียนวัด ณ เดือนมกราคม พ.ศ. 2562**, เข้าถึงเมื่อ 31 มีนาคม 2562, เข้าถึงได้จาก <http://www3.onab.go.th/2019/02/12/wattotalsummaryreport31012562/>

¹⁰³เรื่องเดียวกัน, 69.

¹⁰⁴ศุภวัฒน์ หิรัญธนวิวัฒน์, “วัดราชบัลลังก์ : การผสมผสานรูปแบบงานสถาปัตยกรรมในเขตชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของประเทศไทย,” 158.

บรรณานุกรม

ภาษาต่างประเทศ

- Crawford, John. **Journal of An Embassy to the Courts of Siam and Cochin China**. London: Oxford University Press, 1967.
- Finlayson, George. **The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the Year 1821–1822**. London: J. Murray, 1826.
- Smyth, H. Warrington. **Five Years in Siam from 1891 to 1896 Vol. II**. London: J. Murray, 1898.
- Muakpimai, Adisorn. “Chantaburi: A gateway for the coastal trade of Ayudhaya in Eighteenth Century.” in **Kajit Jittasevi**, (ed.) Proceedings for the international workshop Ayudhaya and Asia, 18 – 20 December 1995. Bangkok: Thammasat University and Kyoto University, 1995.
- Pendleton, Robert Larimore. “Rayong.” **UWM Libraries Digital Collection**. Accessed July 10, 2019. Available from <https://uwm.edu/lib-collections/>
- Viraphol, Sarasin. **Tribute and Profit Sino-Siam Trade 1652–1653**. Council on East Asian Studies Harvard University, 1997.
- Wyatt, David K. “Borommakot and Chinese.” in **Siam in Mind**. Chiangmai: Silkwarm Books, 2002.

ภาษาไทย

- กรมศิลปากร. **คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515.
- _____. **จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ด**. กรุงเทพฯ: ศิลปากร, 2519.

- _____. **แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531.
- _____. **ห้าปีในสยาม เล่ม 2**. เสาวลักษณ์ กิจานนท์ แปล และเรียบเรียง. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2559.
- _____. “เสด็จประพาสจันทบุรี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” **ชุมนุมเรื่องจันทบุรี**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล ณสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 29 พฤศจิกายน 2519.
- กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์, ภีร์ เวณันท์ และคณะ **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประวัติวัฒนธรรมและเส้นทางสายประวัติศาสตร์ระยอง**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2561.
- _____. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประวัติวัฒนธรรมและธรรมชาติเมืองระยอง**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2562.
- กามนิต ดิเรกศิลป์. “การศึกษาแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอำเภอปองน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542.
- วิจิตรมาตรา, ชุน. **ประวัติการค้าไทย**. กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์, 2516.
- คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดระยอง**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ, 2542.
- โครงการโบราณคดีใต้น้ำ กองโบราณคดี กรมศิลปากร. **โบราณคดีสีคราม**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531.

จาริก วิไลแก้ว. แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทราชลบุรี ระยอง และจันทบุรี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538.

_____เส้นทางภูบ้านภูเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. กรุงเทพฯ: สมาคมจดหมายเหตุสยาม, 2553.

จี. วิลเลียม สกินเนอร์. สังคมจีนในไทย ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.

จอห์น เบาว์ริง. ราชอาณาจักรสยามและราษฎรสยาม เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547.

ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์ และโอฬาร ถิ่นบางเตียว. บทบาททางการเมืองของเจ้าฟ้าท้องถิ่นในกระแสโลกาภิวัตน์: กรณีศึกษาจังหวัดหนึ่งทางภาคตะวันออก. งานวิจัยภายใต้โครงการเมธีวิจัยอาวุโส สกว. ศ.ดร. ผาสุก พงษ์ไพจิตรเรื่องโครงสร้างและพลวัตของทุนไทยหลังวิกฤตเศรษฐกิจ, 2549.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. ประมวลแผนที่: ประวัติศาสตร์-ภูมิศาสตร์-การเมือง กับลัทธิอาณานิคมในอาเซียน-อุษาคเนย์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2555.

ดี.อี. มัลลอค. “ประเทศสยาม: ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับชาวสยาม.” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลและเรียบเรียงโดย เสาวลักษณ์ กี่ชานนท์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2555.

ทศพร วงศ์รัตน์. “สุนทรภู่กับการไปแกลง.” วารสารราชบัณฑิตยสถาน 32, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2550), 928-937.

ธวัช ปุณโณทก. เอกสารการสอน: การพัฒนาภาคตะวันออกกับผลกระทบต่อประชาคมท้องถิ่น. ชลบุรี: มหาวิทยาลัยบูรพา, 2547.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555.

นันทยา ชีวะปรีชา. วิเคราะห์ผลการดำเนินงานก่อสร้างและบูรณะทางหลวง ตามโครงการ 5 ปี (พ.ศ. 2520 - 2524). ฝ่ายประเมินผลโครงการ กองวางแผนกรมทางหลวง, 2525.

บัณฑิต ลิวชัยชาญ. ประแสร์: โบราณคดีกู้ภัย: รายงานการจัดการแหล่งโบราณคดีและประวัติศาสตร์ แผนปฏิบัติการป้องกันแก้ไข พัฒนาลังแวดล้อมโครงการก่อสร้างเชื่อมประแสร์ อำเภอวังจันทร์ จังหวัดระยอง. กรุงเทพฯ: สมาพันธ์, 2547.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65: พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). พระนคร: กรมศิลปากร, 2506.

กรมศิลปากร. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. ธนบุรี: ดำรงธรรม, 2511.

ประยูทธ ลิทธิพันธ์. ประวัติศาสตร์ประพาสต้น. กรุงเทพฯ: บำรุงนุกุลกิจ, 2523.

พัชรินทร์ บุรณะกร. “เอกสารลำดับที่ 68 นิราศเมืองแกลง: ภาพสะท้อนภูมิภาคตะวันออก ในสมัยปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก.” 100 เอกสารสำคัญ: สรรพพระสารประวัติศาสตร์ไทย เล่มที่ 15. กรุงเทพฯ: ศักดิโสภณาการพิมพ์, 2555.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี. พระนคร: พิมพ์ในงานพระเมรุกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, 2459.

_____ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 กับปีมะแม พ.ศ. 2426 และปีวอก พ.ศ. 2427 รวม 3 คราว. พระนคร: โสภณพิพิธธรรมาคาร, 2470.

_____ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. (พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในวันตรงกับเสด็จสวรรคต 23 ตุลาคม 2470).

_____ เสด็จประพาสจันทบุรี. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางกิมเฮียะ อังคูลิงท์. ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 30 มีนาคม 2508. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: ร.พ. สหกรณ์ชายส่งแห่งประเทศไทย จ.ส.ช., 2508).

_____ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี. พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ (พิมพ์แจกไว้ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่เลื่อน แกล้งแก้วเกล้า ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 เมษายน 2482).

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต). กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2517.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ. คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2553.

เพชรรุ่ง เทียนปิวโรจน์. “เอกสารลำดับที่ 64 เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออกพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์.” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ ลำดับที่ 13 (เอกสารราชการที่เกี่ยวกับภูมิภาคตะวันออก). โครงการวิจัยฯ ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณการพิมพ์, 2555.

เฟรดเดอริค อาร์เธอร์ นีล. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525.

การดี มหาจันทร์. การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของภาคตะวันออกยุคต้น. ชลบุรี: คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา, 2554.

กวี เวณันท์, กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์ และคณะ. รายงานการขุดค้นฉบับสมบูรณ์ วัดราชบัลลังก์ประดิษฐานราม. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2562.

_____ รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โบราณคดีระยอง. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2562.

มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 3. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2549.

มณฑลจันทบุรีและปภินคคดี. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพสุทธิโมลี (เสงี่ยมจินดาจาโร ป.6) เจ้าอาวาสวัดจันทนารามและเจ้าคณะจังหวัดจันทบุรี-ระยอง-ตราด (ธรรมยุต). ณ เมรุวัดจันทนาราม จันทบุรี. วันที่ 25 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2516.

ราชบัณฑิตยสถาน. กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตสถาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550.

_____ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตสถาน เล่ม 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550.

รายงานเบื้องต้นการสำรวจและขุดค้นแหล่งเรือเกาะทะเลอำเภอมืออง จังหวัดระยอง. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี, 2536.

ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส. “ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม.” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. แปลและเรียบเรียงโดย ชรัตน์ สิงห์เดชากุล. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2555.

วรรณกรรม ทินานนท์. “การค้าทางเรือสำเภาสัมัยรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

ศรีศักร วัลลิโภดม, วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ และคณะ. รายงานฉบับสมบูรณ์ เมืองระยองในเส้นทางภูเขาดั้งเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. ม.ป.พ., 2558.

สายัญ ไพรชาญจิตรและบุรณี บุรณศิริ. โบราณคดีสี่คราม 4: รายงานเบื้องต้นการสำรวจและขุดค้นแหล่งเรือเกาะทะเล อำเภอมือง จังหวัดระยอง. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2536.

สุภัทรา กมลภรณ์. “อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา). เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

สมมตอมรพันธุ์, สมเด็จพระยา. “เรื่องที่ยาวทะเลตะวันออก.” ใน เรื่องที่ยาวต่าง ๆ ภาค 1-5. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2550.

“กระทรวงพาณิชย์ส่งรายงานเจ้าพนักงานสืบความรู้ผู้คนนอกซึ่งได้ทำการสำรวจเรื่องพริกไทยในมณฑลจันทบุรี”. เอกสารกระทรวงเกษตร. กส. 13/1654. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“การสำรวจสามโนคร้ว ปี พ.ศ. 2472”. ม.ท. 2.2.4/123. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“ข่าวในหัวเมืองต่าง ๆ (16-26 มิถุนายน 2462)”. รายงานคณะกรรมการตรวจตราข่าว . ร.6 น.31.3/21. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“โครงการก่อสร้างทางสายกรุงเทพ-ตราด (2506)”. ก.ค.1.3.5.1/2. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“ญี่ปุ่นขออนุญาตทำป่าไม้ชายทะเล แขวงเมืองชลบุรีและระยอง (2 พฤษภาคม 117-24 พฤษภาคม 117)”. เอกสารสำเนา 37/54, ม.16 1/1/3. มร.5 ม/42/2. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“ตราน้อยมีไปเมืองประจันตคีรีเขตรว่าด้วยให้ต่อเรือลาดตระเวน”. ร.5 กต. เล่ม 31 จ.ศ. 1238-1239, 124. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“เตือนให้ทำแผนที่อ่าวแลแม่น้ำมณฑลจันทบุรี, 24-27 มีนาคม 2456”. เอกสารที่รวบรวมจากแหล่งต่าง ๆ. กชช. (อ) 2/5. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“ถนนในมณฑลจันทบุรี (1 เมษายน 2454-20 ตุลาคม 2456)”. เอกสารสำเนา 17/76. ม.15.1/14, มร.6ม./2. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“บัญชีโรงสีเข้าในพระราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2472”. เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. ส.บ. 2.41/27. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“บันทึกการประชุมที่ค่ายทหาร เมืองจันทบุรี 17 ธันวาคม 125 เรื่องที่จะใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 ในมณฑลจันทบุรี”. การเกณฑ์ทหารมณฑลจันทบุรีและมณฑลปราจีนบุรี [ม.ท.]. ร.5 ก.13.3/10 กล่อง 2. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“บาญแผนภาษีอากร มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลจันทบุรี ศก 116 (30 ตุลาคม 115-7 พฤษภาคม 116)”. ร.5 ค.14.4/12. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“ฝรั่งเศส จ.ศ. 1228 - 1231 เล่ม 9”. ร.5 กต (ล) 9. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“พ่อค้าและราษฎรมณฑลจันทบุรี ขอให้ ม.จ. สฤษดิเดช คงเป็นทศาต่อไป”. เอกสารสำเนาจังหวัดจันทบุรี 113, 2345. รล.21/56, รท. 1203. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“ภาษีอากรต่าง ๆ (11 ธันวาคม 108-11 กันยายน 111)”. ร.5 ค. 14/5. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“รายงานการตรวจราชการจังหวัดชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด (2497)”. มท 0201.2.1.36/33. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“สัญญาเดินเรือเมลระหว่างกรุงเทพมหานครกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก”. ร.5 บ. 12/4. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโอต์. “การเดินทางสู่อินโดจีนตอนประเทศสยาม.” ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลและเรียบเรียงโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2555.

อรพินท์ คำสอน, ศุภการ สิริไพศาล และธัชฌา วีรเกียรติสุนทร. **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 15 (เอกสารตะวันตกและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับภูมิภาคตะวันออก)**. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณาการพิมพ์, 2555.

เอกสารของฮอลันดา สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2151–2163 และ พ.ศ. 2167–2185 (ค.ศ. 1608-1620 และ ค.ศ. 1624–1642). กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร, 2541.

เอนก นาวิกมูล และธงชัย ลิขิตพรสวรรค์. **สมุดภาพเมืองระยอง**. ระยอง: องค์การบริหารส่วนจังหวัดระยอง, 2561.

อำพัน กิจงาม. **รายงานเบื้องต้นการขุดตรวจโบราณสถานเมืองพะเนียด**. ปราจีนบุรี: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 4 จังหวัดปราจีนบุรี. กรมศิลปากร, ม.ป.ป.

ราชกิจจานุเบกษา

“กระทู้ถามที่ 1/2478 ของหลวงประสานฤชิต ผู้แทนราษฎรจังหวัดระยอง เรื่อง “สร้างถนนจากจังหวัดระยองถึงสัตตหีบ และสนามบิน.” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ 52 ตอนที่ 0ง (9 กุมภาพันธ์ 2478), 3317.

“แจ้งความกระทรวงมหาดไทย เรื่อง สร้างสะพานและถนนขึ้นในตำบลปากน้ำประแส อำเภอแกลงแขวงเมืองระยอง.” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ 19 ตอนที่ 0ง (20 ตุลาคม 2444), 1619.

“ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง กำหนดให้ทางหลวงจังหวัด สายเพ-แกลง-กรั่ว เป็นทางหลวงที่มีความจำเป็นต้องสร้างโดยเร่งด่วน.” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ 91 ตอนที่ 137ง (13 สิงหาคม 2517).

“เรือเมลล์.” **จันทร์** 10, 118 (กรกฎาคม, 2540), 90–91.

ชื่อหนังสือ

ระยอง : ประวัติวัฒนธรรม โบราณคดี และเส้นทางสายประวัติศาสตร์

สนับสนุนโดย

บริษัท พีทีที โกลบอล เคมิคอล จำกัด (มหาชน)

จัดทำโดย

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ที่มา

ชุดโครงการวิจัย “ประวัติวัฒนธรรมและเส้นทางสายประวัติศาสตร์ระยอง” และ “โบราณคดีระยอง”
ภายใต้โครงการคลังข้อมูลสารสนเทศศิลปวัฒนธรรมระยอง

ผู้เขียน

กรรณิการ์ สุธีรัตนาภิรมย์

ภีร์ เวณันนันทน์

ชนินาด กาญจนะ

กองบรรณาธิการ

ทฤษฎี แสงไฟโรจน์

คณะวิจัย

1. รองศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สุธีรัตนาภิรมย์	หัวหน้าโครงการประวัติวัฒนธรรม
และเส้นทางสายประวัติศาสตร์ระยอง
2. อาจารย์ ดร. ภีร์ เวณันนันทน์	หัวหน้าโครงการโบราณคดีระยอง
3. นายปลื้มกมล แก้วทอง	ผู้ช่วยนักวิจัย
4. นางสาวชนินาด กาญจนะ	ผู้ช่วยนักวิจัย
5. นางสาวศินาภรณ์ คุณโน	ผู้ช่วยนักวิจัย
6. นางสาวกัญญาภัค โต๊ะเฮ็ง	ผู้ช่วยนักวิจัย
7. นางสาวพัฒนันรี โลไทยสงค์	ผู้ช่วยนักวิจัย
8. นางสาวนิจกร เลิศล้ำ	ผู้ช่วยนักวิจัย
9. นางสาวบุญจิรา ต่านกระโทก	ผู้ช่วยนักวิจัย
10. นายทฤษฎี แสงไฟโรจน์	ผู้ช่วยนักวิจัย

ออกแบบ

BANANA STUDIO.

พิมพ์ที่

บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

ISBN

978-974-641-772-3

กรรณิการ์ สุธีรัตนาภิรมย์, ภีร์ เวณันนันทน์ และชนินาด กาญจนะ. ระยอง : ประวัติวัฒนธรรม โบราณคดีและเส้นทาง
สายประวัติศาสตร์โบราณคดี. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2564.

“ ระยอง ”

ประวัติวัฒนธรรม โบราณคดี
และเส้นทางสายประวัติศาสตร์

ISBN 978-974-641-772-3

9 789746 417723